5008-5012

281.6
C-79

1275

*2001

ԾԱԳՈՒՄՆ

ՀԱՅ ՏԱՍԻՐԻՑ

ԳՐԵՑ

ՏՕՔ. Ն. ՏԱՂԱԻԱՐԵԱՆ

ՎԻԵՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1895.

ԹԱԳՈՒՄՆ ՀԱՅ ՏԱՌԻՑ

ԾԱԳՈՒՄՆ

ՀԱՅ ՏԱՍՐԻՑ

ԳՐԵՑ

ՏՕՔ. Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ

ՎԻԵՆՆԱ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

1895.

11065

599
40

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վերջ կոյս 1881 թուոյն՝ Փարիզու Լուվրի նշանաւոր թանգարանն այցելելով՝ խուզարկեցի անդ հայկական հնութիւններ. հնար չեղաւ ինձ գտնել որոնածս. դիտեցի սակայն, թէ որչափ սեմական ընտանեաց աւելի հին արձանագրութեանց դիմէի, այնչափ նոցա գրերու նմանութիւններն եւ նոյն իսկ արժէքներն կը մերձենային հայկականից. իսկ փիւնիկական ամէնէն հին արձանագրութեանց 22 տառերու մեծամասնութիւնն՝ ունէր մեր ազգային այբուբենի մնացուորագոյն ձեւեր, անուններ եւ հնչումներ: Ուստի հայ այբուբենի այդ նման տառերու փիւնիկականից ծագումն կասկածելով՝ անշուշտ եւ շատ փոխուած էին, կ'ըսէի, մնացեալ աննման մի քանի գրերն. բայց թէ ուստի՞ ծնունդ առած էին միւս տառերն, մի՞ այլ աղբիւրէ, թէ Մեսրոպի ուղեղէն: Դիմեցի հայ ժամանակակից պատմիչաց: Ոմանքին մութ էր, ուսանողական զբաղմունքս չէին ներեր աւելի ժամանակ մնիլ առ այդ, ուստի ազգային թողուցի շարունակել զայն: Յայնմ՝ հետէ ի հաստատութիւն կասկածանաց եւ ի զոհունակութիւն հետաքրքրութեանս պարապեցայ այս հարցով: 1887էն մինչեւ 93 ի Փարիզ՝ Բ. ուսանողութեանս՝ դպրոցական պարապուրդիցս մի մասն նուիրեցի այս խնդրոյ իմաստասիրութեան, օգտուելով ազգային թանգարանին եւ արեւելեան լեզուաց վարժարանին ճոխ մատենադարաններէն: Քրքրեցի նախնեաց մատենագրութիւնն, հետամուտ եղայ հայ թէ օտարազգի գիտնոց այս խնդրոյ մասին յայտնած կարծեաց, ի հարկին թղթակցեցայ եւ նոցա հետ, եւ վերջապէս հաստատեցան ենթադրութիւնքս, հատայ այն եզրակացութեան թէ՝ դանիէլեան գրերն փիւնիկ տառերէ ծագեալ են, եւ թէ այդ տառերով ունեցած եմք մի գրա-

կանութիւն որ վերջն կորսուած է քրիստոնէութեան ի Հայս տարածման առթիւ: Իսկ գալով դանիէլեան այբուբենի վրայ յաւելեալ գրերուն՝ հաւանականաբար նոցա մեծ մասն ի Պարսից առնուած են, որոց լեզուն ունի մերինին հնչումներն, եւ որոց այբուբենի մէջ կը գտնուին այդ գրերու արժէքներն, եւ մի քանին յԱտրոց:

Ներկայս այս կնճռոտ խնդրոյ իրը վերջնական լուծում՝ չեմ՝ ներկայեր ազգիս. այլ հասած ըլլալ կարծեմ՝ լուծման մի՝ որ ինձ ճշմարտութիւն կը թուի: Պատմաբան փիլիսոփայից, հմտալից լեզուաբանից եւ փորձ հնագրոց մնայ քննադատել զայն, ընդունիլ, սրբագրել կամ՝ հերքել:

Գործս երկու մասի կը բաժնուի: Ա.ն կենսագրութիւնն է Մեծին Մեսրոպայ, ըստ իւր ժամանակակից պատմչաց եւ աշակերտաց, որոց գրածներն միմեանց լրացուցիչ կրնան համարուիլ. կարեւոր է այս կենսագրութիւնն մեր ընթերցողն խնդրոյն հետեւելու պատրաստելու համար: Բ. մասով մի առ մի պիտի քննեմք տարից գիւտի զանազան մթագոյն հարցերն:

ԹԱԳՈՒՄՆ ՀԱՅ ՏԱՌԻՑ

ՄԱՍՆ Ա.

Կենսագրութիւն Մեսրոպայ Մաշտոցի եւ Պատմութիւն գիւտի նոր տառից:

Մեսրոպ[1] "Մաշտոց, մականուանեալ, Տարօնի Հացեկաց գիւղէն, "յաղատ տանէ" (Կայսերաց), որդի Վարդան անուն մի անձի, ծնեալ Դէզ գաւառ կէսին (ըստ Էմինի 361ին), աշակերտեալ առ մեծն Ներսէսի Հայրապետի Հայոց (Խոր.) "յԱշտիշատ" (Բուզ.), ուսած յունարէն (Կոր. Փարպ.) հաւանականաբար եւ ասորերէն եւ պարսկերէն (զի թարգման եղաւ ասորերենի յեկեղեցիս Գողթան եւ քարտուղար յարքունիս, ուր ըստ Խորենացւոյն "Պարսկականաւն վարէին գրով"), յետ վախճանի Մեծին Ներսեսի (Խոր.) մնաւ ի զինուորական ծառայութիւն մերձ Խոսրովայ Գ. արքային, ընդ հալածապետութեամբ Առաւանայ, եւ շատ սիրելի եղաւ իւր զօրաց (Խոր.). ապա կարգեցաւ (գուցէ եւ միանգամայն) արքայական քարտուղար, զի լեզուագէտ էր: Վռամշապհոյ թագաւորութեան առաջին տարին (Կոր. Խոր.) (394), թողով արքունիքն, իւր անձն Աստուծոյ նուիրեց, եւ մենակեաց եղաւ. գնաց ի Գողթն, անդ քարոզեց սուրբ Աւետարանն ընդ պաշտպանութեամբ Շաբիթ իշխանին (Կոր. Խոր.), զի գեռ անդ հեթանոսական սովորութիւնք մնացած էին. նոյնն ըրաւ եւ Սիւնեաց

[1] Ըստ Մ. Գարագաշեանի՝ Մեսրոպ պարսիկ բառ է, եւ նշանակէ քարտուղար: Իսկ ըստ Հայր Պարոնեանի՝ ասորի է այս բառն եւ աղաւաղում՝ Մար-Սրովիի որ նշանակէ Տէր Սերովբէ: Իսկ Մաշտոց բառն ըստ Մ. Գարագաշեանի՝ յունական Մասդոս բառէն է, որ կը նշանակէ թաւթրոդիութիւն, մի եկեղեցական պատուանուն:

աշխարհն օժանդակութեամբ Վաղինակ իշխանին (Խոր.)։ Հայք յայնժամ չունենալով գիր եւ թարգմանութիւն Սուրբ գրոց, յԵկեղեցիս արեւմտեան Հայոց՝ որ ընդ անմիջական իշխանութեամբ Յունաց էր՝ յոյն լեզու աւ կարդային Սուրբ գիրքն, իսկ յարեւելեան Հայս՝ որ ընդ Պարսից էր՝ ասորերէն ընթեռնուին եւ թարգման կղերն ի հայ բարբառ վերածէր օտարալեզու ընթերցումն։ Լեզուագէտն Մեսրոպ՝ Դողթան մէջ ասորերենէ թարգմանութեան թարգման կը կարգուի։ Հայրենասէրն Մաշտոց՝ նախատեսելով օտար գիրք եւ լեզու ի հայ եկեղեցիս գործածութեան վտանգաբեր հետեւանքն՝ խորհեցաւ յօրինել հայկական նշանագիր եւ թարգմանել Սուրբ գիրքն ի հայ. ժամանակ մ՚առ այս աշխատելէ վերջ՝ Սահակ Պարթեւի հայրապետ ընտրուելուն՝ գնաց ի Վաղարշապատ, եւ պարզեց նմա իւր խորհուրդն, եւ ցոյց տուաւ իւր փորձերու արդիւնքն (Խոր.)։ Մեծն Սահակ գովեց զայդ խորհուրդ եւ քաջալերեց ըսելով. «Դա գիւրին բան է, քեզ տամ մի քանի օգնականներ՝ որոց հետ աշխատէ առ այդ, ես ալ քեզ կ՚օգնեմ» (Փար.). սակայն հարկ էր հաղորդել նախ զայս ծրագիր արքային Վռամշապհոյ՝ որ յայնժամ ի Միջագետս էր հրամանաւ Պարսից արքային Վռամայ, Յունաց եւ Պարսից զօրաց մէջ ծագեալ խռովութեանց խաղաղացուցման համար։ Արքային վերադարձին ծանուցին նմա զայս ձեռնարկ. սիրով ընդունեց արքայն զայն խորհուրդ եւ ըսաւ. «Մինչ ի Միջագետս էի՝ հաբէլ քահանայ ոմն ասաց ինձ՝ թէ Դանիէլ անուն մի ասորի եպիսկոպոսի քով կան հայկական գրեր, տեսէք թէ ի՞նչ են գրքս։» Ըստ խնդրանաց Սահակ հայրապետին, արքայն հրաման ըրաւ զայնս բերել տալ, եւ առ այս զրկեց զնոր սիրելի Վահրիճ Խաղունին առ Հաբէլ։ Վահրիճ եւ Հաբէլ գնացին Դանիէլ եպիսկոպոսին մօտ, ուստի գրերն ունայա հնչումներն, եւ դասաւորելով զայնս ըստ յունական այբուբենի շարից, բերին առ արքայն։ Վռամշապուհ այդ գրերն Սահակայ եւ Մեսրոպայ յանձնեց։ Սահակայ հրամանաւ Մեսրոպ սկսաւ ուսուցանել զայնս կրօնականութեան պատրաստուող պատանեաց։ Սահակ եւ Վռամշապուհ գոհ մնացին, տուին Մեսրոպայ սահման վարդապետութեան եւ կարգեցին զայն ուսուցիչ (ընդհ. տեսուչ) հայ դպրոցաց։

Այդ գրերն ամենուրեք տարածելու համար Մեսրոպայ օգնական տուին Յովհան Եկեղեցացի, Յովսէփ Պաղնացի, Տէր Խորձենացի, եւ Մուշէ Տարօնեցի (Փար.)։ Մեսրոպ կը զգայր այդ գրերու թերութիւնն՝ որք հայ լեզուի վանկերն ու յօդերը ճշգրտութեամբ չէին կարող արտայայտել եւ ջանար բաւականանալ նոքօք։ Երկու տարի վերջ՝ իւր հետ առնելով իւր աշակերտներէն երկուքն Յովհաննէս Եկեղեցացի եւ Յովսէփ Պաղնացի եւ շատ մը աշակերտներ՝ երթայ ի Միջագետս, այցելէ Դանիէլ Եպիսկոպոսն (Խոր.), յուսալով գտնել նորա քով աւելի գիր եւ կամ ծանօթութիւններ. սակայն «եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն» (Խոր.) անցնի յԱմիթ, ուր կ՚ընդունուի Ակակիոս եպիսկոպոսէն, եւ անտի երթայ յԵդեսիա, ուր եւ մեծ սիրով կ՚ընդունուի Բաբիլաս (Թարգուլաս) եպիսկոպոսէն (Կոր.). անդ՝ իւր հետ բերած աշակերտաց զոմանս ասորի եւ զայլս յունական դպրութեան վարժարաններ կը դնէ, եւ ինքն կը դիմէ վասն հայ տառից՝ Եդեսիոյ մատենադարանի տեսուչ Պղատոն (Պղատոն) հեթանոս ճարտասանին (Խոր.), որ ազիտութիւն խոստովանելով՝ խորհուրդ տայ նմա դիմել առ Եպիփանոս (Իբիանս) (Խոր.). որ Եդեսեան մատենադարանի նախկին տեսուչն եւ իւր վարժապետն եղած էր, եւ շատ մը ճարտարաց մատեաններ առնելով հեռացած էր դիւանէն։ Մեսրոպ գնաց ի Փիւնիկէ, ուր կը գտնուէր հաւանականաբար Եպիփանոս, եւ խնդրաւ թէ Եպիփանոս մեռած է։ Ըստ Հ. Պարոնեանի՝ մինչ ի Փիւնիկէ էր՝ այցելած է Պաղեստինեան Կեսարիոյ եւ Երուսաղէմի դրատուններն, եւ առ այս փաստ բերէ Մովսէս Կաղանկայտուացւոյն Մեսրոպայ Երուսաղէմ երթալու յիշատակութիւնն։ Մաշտոց դիմէ առ Հռոփանոս (Ռուփիանս) աշակերտ Եպիփանոսի, ճարտար գրիչ որ ի Սամուսատ (Կոր.) կամ ի Սամոս (Խոր.). սա եւս չի գոհացներ զայն, եւ յայնժամ ըստ Կորիւնի՝ շնորհիւն Աստուծոյ, եւ ըստ Խորենացւոյն՝ հրաշիւք կը գտնայ գրերն, յայտնի չէ ուր. կրկին դիմէ Հռոփանոսի, որոյ աջակցութեամբ վերջնական ձեւ տայ գրերուն։ Մեսրոպ աջակցութեամբ իւր Յովհան եւ Յովսէփ օգնականաց (Կոր.) Սողոմոնի առակաց գիրքն կը թարգմանէ, զոր ընդօրինակել տայ Հռոփանոսի, որ ճարտար գեղագիր էր։ Հռոփանոս կ՚ուսուցանէ

այդ գրերու վայելուչ գրութիւնն Մեսրոպի աշակերտաց՝ որք ի Մինջագեաս էին։ Մաշտոց վերադառնայ ի Հայս. Սահակ Հայրապետն եւ Վռամշապուհ կը դիմաւորեն զայն Ռահ գետի եզերքն (Կոր.), Վռամշապհոյ թագաւորութեան վեշտասաներորդ տարին (404)։

Մեսրոպ ընդհանուր տեսուչ դաստիարակութեան յԱրեւելեան Հայս, որ ընդ Պարսից, ամէն կողմ վարժարաններ հաստատէ, ուսուցանէ նոր գրերով, միեւնոյն ատեն քարոզէ եւ զուարթ բանն ի կողմանս Մարաց, Գողթան եւ Սիւնեաց (Կոր.)։ Երթայ ի Վրաստան եւ անդ Բակուր թագաւորին եւ Մովսէս եպիսկոպոսի պաշտպանութեամբ եւ օժանդակութեամբ Ջաղա անուն մի թարգմանի (զի չէ գիտեր վրացերէն,) յօրինէ Վրաց գրերն, ուր ուսուցիչ կարգէ իւր օգնականաց երկուքն, Տէր Յովձենացի եւ Մուշէ Տարօնեցի (Խոր.). (ըստ Յովրենացւոյ եւ յայնժամ յօրինեալ Աղուանից գրերն)։ Մեսրոպ դառնայ ի Հայս եւ գտնէ զՍահակ հայրապետ զբաղեալ թարգմանութեամբ Սուրբ գրքին յաստորերենէ։ Սահակ ընկերակցութեամբ Մեսրոպայ եւ ուսուցչաց եւ ուսանողաց խմբով, երթայ յԱրեւմտեան Հայս՝ որ ընդ իշխանութեամբ Յունաց էր, նոր տառից գործածութիւնն այն կողմերն եւս մտցնելու համար. Յոյնք կայսեր գաղտնի հրամանաւ հակառակէին առ այս (Խոր.)։ Սահակ անտեղեակ այս մեքենայութեանց՝ զՄեսրոպ եւ զնոր թոռն Վարդան պատգամաւոր յղէ ի Կ. Պոլիս, գանգատանաց երեք թղթերով, ուղղեալ մին առ արքայն Թէոդոս, երկրորդն առ Ատտիկոս Պատրիարք Կ. Պոլսոյ, իսկ երրորդն առ Անատոլիոս զօրավարն աշխարհին (Խոր.) (Փոքր Ասիոյ)։ Պատուիրակութիւնն իւր հետ ունէր եւ խումբ ուսանողաց, զորս Մելիտինէ քաղաքի դպրոցն կը թողուն ընդ հսկողութեամբ Ակակիոս եպիսկոպոսի (Կոր.)։ Անատոլիոս պատուով կ'ընդունի պատուիրակութիւնն, եւ զայն յանձնարարէ կայսեր (յայտնի չէ թէ ուր է Ակակիոս. ի Փոքր Ասիա թուի ըստ Կորիւնի, որոյ հանգիստեցան ի Ճանապարհին)։ Կայսրն եւ Պատրիարքն ի սկզբան կը յայտնեն, թէ զԲարդ Յոյն իմաստնոյ եւ մանաւանդ Ոսկեբերանի չգիմելով Ասորւոց դիմած են վասն հայ այբուբենին (զի կարծէին թէ ասորական են այդ գրերն կամ Ասորիներէ հե-

զինակեալ,) եւ ըսին նոյն իսկ՝ թէ իրենք հրաման ըրած են չթոյլատրել նոցա ընդհանրացումն՝ Հայաստանի իրենց բաժնին մէջ։ Սակայն պատգամաւորութիւնն կը պարզէ խնդիրն եւ կը ներկայացնէ այդ գրերն իբր աստուածատուր, որով ոչ միայն կը յաջողի հրաման հանել տալ առ ի թոյլտուութիւն նոր գրերու ուսուցման՝ այլ եւ այդ վարժարանաց ծախսն արքունի գանձէն հոգալ տալ (Կոր.)։

Հայոց ուսումնական կ'ընդունի ակո-մէպ (Կոր.) կամ էկղեսիապետիկոսի (Խոր.) ատիճանն (այս երկու ատիճաններն՝ ըստ ոմանց միեւնոյն են, եւ ըստ այլոց տարբեր. իսկ ըստ Հ. Պարոնեանի՝ երկու ատիճաններն ալ կ'ընդունի)։ Վարդան զինուորական ոպրպոէլպ ատիճանն (Խոր.) կ'ընդունի։ Պատուիրակութիւնն դառնայ, կայսեր եւ Ատտիկոսի պատասխանագրերովն ուղղեալ առ Սահակ (Խոր.), յորս կան պատուիրակութեան ընդունելութեան մասին վերոգրեալ տեղեկութիւններն։ Սահակ եւ Մեսրոպ ջանադիր կ'ըլլան յԱրեւմտեան Հայս տարածել նոր տառերու ուսումն. ապա սուրբն Սահակ կ'անցնի ի Պարսկահայս, սակայն Մեսրոպ շարունակէ անդ իւր պաշտօնն եւ մինչի ընդդէմ Բորբորիտեան աղանդաւորաց։ Ըստ Կորիւնի՝ յայն կողմանս ծանօթանայ Բենիամին անուն մի Աղուան երեցի՝ յորմէ տեղեկանալով Աղուանից լեզուին, նոցա այբուբեն մը հնարէց։ Ապա Մեսրոպ ի Յունահայս դաստիարակութեան տեսուչ կարգէ զՂեւոնդ եւ զՆոմ-ք ի Սպեր, զՊետրոս եպիսկոպոսն ի Դերջան, զԴանիել յԵկեղեաց (Խոր.) եւ ինքն դառնայ յԱյրարատ, ներկայանայ սուրբ Սահակին եւ Արտաշէս արքային (Կոր.), որ յաջողած էր Վռամշապհոյ, անտի իջանէ ի Գողթն, ուր հեթանոսական սերմերն սկսած էին վերատին ծլիլ. կը քարոզէ անդ, եւ իրեն փոխանորդ թողլով Մուշէ Եպիսկոպոսն՝ երթայ ի Գարդմանայ ձոր, մինչի ընդ աղանդաւորս. ապա անցնի Տաշրայ գաւառն, առ ի քարոզութիւն Աւետարանի եւ ուսուցումն դպրութեան (Խոր.)։ Կերթայ յԱղուանս համոզել զՆերսիա եպիսկոպոսն եւ զԱրսավաղ թագաւորն առ ի գործածութիւն իւր յօրինած գրերու եւ մշակութիւն դպրութեան (Կոր.), իւր Յովսեփան աշակերտին յանձնէ հսկողութիւն դպրութեան, (Խոր.) եւ դառնալով ի Հայս գտնէ

զսուրբ Սահակ միշտ զբաղեալ թարգմանութեամբ Սուրբ գրոց (Կոր.)։ Յովսէփ Պաղնացի եւ Եղնիկ Կողբացի կը զրկուին Եդեսիա՝ որպէս զի թարգմանեն սուրբ Հայոց գործերն։ Սոքա անտի Բիւզանդիոն կ'անցնին, ուր եւ հանդիպին Ղեւոնդ, Կորիւն (Կոր. Խոր.) եւ հուսկ ուրեմն Յովհան եւ Արձան (Խոր.), որք սիրով կ'ընդունուին Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսէն (Խոր.). Եփեսոսի ժողովէն վերջ՝ այս ուսանողներ վերադառնան ի Հայս եւ բերեն իրենց հետ այն ժողովի որոշումներն եւ Սուրբ գրոց ճիշտ օրինակներն. Սահակ եւ Մեսրոպ անոնց օժանդակութեամբ կը սրբագրեն իրենց թարգմանութիւններն ըստ խնամի Սուրբ գրոց ճշտագոյն օրինակաց (Խոր.) (Խորենացին վերջին թարգմանեցին կ'ըսէ)։

Մովսէս Խորենացին զրկուի յԱղէքսանդրիա առ ի կրթութիւն, եւ իւր վերադարձին դէպ ի Յունաստան կ'ուղղուի Աթէնքն տեսնելու համար, սակայն հողմունք զինքն Իտալիա կը նետեն. կ'այցելէ Հռովմ, գայ անտի ի Յունաստան, տեսնէ Աթէնքն, երթայ ի Բիւզանդիոն, ապա վերադառնայ ի Հայս՝ ուր վախճանեալ գտնէ զՍահակ եւ զՄեսրոպ (Խոր.)։

Սահակ 51 տարի կաթողիկոսական պաշտօն վարելէ վերջ՝ վախճանեցաւ (Խոր.) Վռամայ որդւոյն Յազկերտ Բ.ի թագաւորութեան առաջին տարին (439), նաւասարդ ամսոյ վերջին օրն, Բագրեւանդ գաւառի Բլրոյայ գիւղն եւ թաղեցաւ Տարօնի Աշտիշատ գիւղն։ Մեսրոպ նորա տեղապահեց (Կոր.). վեց ամիսէն նա ալ վախճանեցաւ եւ թաղեցաւ յՕշական գիւղն։ "Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելւոյն ամք 45 եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչ ցվախճան սրբոյն ամք 35 . . ., յառաջնումն ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ վախճանեցաւ երանելին Մեսրոպ[1]"։ Կաթողիկոսական աթոռն բազմեցաւ Մեսրոպայ հրամանաւ իւր աշակերտներէն Յովսէփ քահանայ Վայոց ձորոյ Խոզոյիմ գիւղէ (Խոր.)։

---

[1] Տիար Յարութիւնեանցի հետեւողութեամբ այս հատուածն իբր հիմն թուականաց ընտրած եմք։ Յազկերտ Բ.ի թագաւորութեան Ա. տարին է 439, ուստի եւ զսից գիւան տեղի ունեցաւ 439—35 = 404ին, յորմէ 10 տարի առաջ՝ այսինքն 394ին թողած էր աշխարհականութիւնն։

ՄԱՍ Բ.

Լուսաբանութիւն տասից գիտոի պատմութեան մթին մասանց։

Ներկայիս մի առ մի պիտի թուեմք նշանագրաց գիւտի պատմութեան մթին հարցերն, եւ առ այդ զանազան կարծիքներն ծանուցանելով՝ պիտի քննադատեմք զայնս եւ հաւանական լուծումն տալ պիտի ջանամք։

Ա. Հայք յառաջ քան զՄեսրոպ գիր եւ գրականութիւն ունեցած են։ — Հայք ի հնումն նման իրենց դրացի սեմական եւ թուրանական ազգաց, ունեցած են սեպաձեւ նշանագրեր (փոփոխեալ ըստ պահանջի իւրեանց լեզուի, եւ առ այդ անշուշտ՝ գիտունք չկարեն դեռ ընթեռնուլ զայնս ըստ զօրութեան սեմական եւ թուրանական սեպագրոց), եւ գրականութիւն, որոց մնացորդներն կան ու մնան դեռ ի Հայս, յորս նշանաւոր են Վանայ ծովեզերեայ ապառաժից վրայ դրոշմեալ արձանագրութիւններն։

Փիւնիկական տառերն՝ հնարեալ իբր տասն դար յառաջ քան զՔրիստոս, իրենց գիւրութեան աղագաւ նախ ի սեմական ազգս եւ հուսկ ուրեմն ի թուրանական ցեղս եւ այլուր վանեցին զսեպագիրս եւ յաջորդեցին նոցա. եւ նոյն իսկ մինչ ցայնժամ անգիր ազգեր՝ որպէս Յոյնք, ընդունեցին նորահնար այդ գիւրագործած տառերն, եւ մի նոր գրականութիւն սկսաւ նոքօք ամէն ուրեք։ Հայք՝ նման այլոց՝ անշուշտ թողուցին իրենց սեպաձեւ գրերն եւ փիւնիկեան գրերով մշակեցին իւրեանց գրականութիւն, հաւանականաբար զայնս փոխելով փոքր ինչ ըստ պահանջի իւրեանց լեզուի։ Ազգային պատմիչք գրեթէ լռելեայն կ'անցնին մեր երկու առաջին գրականութեանց մասին, եւ այնպէս թուի՝ թէ ի սկիզբն նոյն դարու միայն՝ շնորհիւ ջանից Մեսրոպայ եւ Սահակայ ունե-

ցանք ազգային գիր եւ գրականութիւն: Գիտական հետազօտութիւնք ապացուցած են արդէն՝ թէ Հայաստանի սեպաձեւ արձանագրեր մեր վաղեմի գրականութեան վերաբերին. երկրորդ գրականութեան մասին չունիմք դեռ ի ձեռին խօսուն ապացոյցներ, այսինքն այդ գրականութեան մնացորդներ. սակայն տրամաբանութիւնն սակայն մեզ հաւատալ նորա գոյութեան. արդարեւ՝ հնար չէ որ այդչափ վաղեւ գրականութիւն ունեցող մի ազգութիւն, յանկարծ դադարի ուրոյն գիր եւ գպրութիւն ունենալէ մինչդեռ իւր գրացի անգիր ազգեր իսկ՝ մեծ ընդունելութիւն կը-նեն նորահնար տառերուն եւ նոր գրականութեան կը սկսին: Եւ արդէն՝ Հայոց այս երկրորդ գրականութեան մասին կան ի պատմիչս հաստատիչ յիշատակութիւններ, յորոց բազումք աղօտ են արդարեւ՝ սակայն ի միասին մեզ լոյս կրնան տալ:

Այդ վկայութեանց կարեւորագոյնն է ԲԺ դարու Փիլոսոփաստոս յոյն պատմաբանին Դիանիոյ Ապողոնի վարուց մասին գրած գործին մէջ պատմած մի դէպքն, ըստ որում՝ Հայոց Արշակ թագաւորն լինձ մը բռնելով զայն Նիւսիայ (Բագոս կամ Դիոնիսոս) աստուծոյն կը նուիրէ, կենդանւոյն պարանոցն անցնել կու տայ ոսկի մանեակ մը՝ վրան Հայ տառերով գրուած "Արշակ թագաւորն Հայոց աստուծոյն Նիւսեայ": Կենդանին ընտելացած էր, բայց դարուն սեռական զգացմանց զարթմամբ, փախաւ գնաց լեռն. Պամֆիլիոյ մէջ գտնուեցաւ այդ կենդանին, ունենալով դեռ իւր ոսկի մանեակն, որ կը կրէր Հայ տառերով ձօնն: Այս վկայութիւն ցոյց տայ մեզ՝ թէ յաւուրս Արշակ արքային (128—115 նախ քան զԲրիստոս) Հայք ունէին ազգային տառեր:

Մեզ հասած Հայ պատմագրաց անդրանիկն՝ Ագաթանգեղոս՝ Գրիգոր Լուսաւորչի եւ Հռիփսիմէ կուսին նահատակութեանց մասին խօսելով, նոցա չարչարանաց ժամուն ըսածներն՝ քարտուղարներն նշանագրօք կը գրէին, կ'ըսէ: Հմտալեցն Լիմն նշանագիր բառն բուն նշանագիր, այսինքն բառերու "պայմանական նշաններ" կը համարի. Լանկլուա եւ Զարբանելեան զայնս մի տեսակ հաստատագրութիւն կը կարծեն. Ցարութիւնեանց իրը հայկական տառեր կ'ընդունի եւ փորձէ իսկ ապացուցանել: Ըստ մեզ՝ այդ վկայութեանց մէջ գործածեալ "նշանագիր" բառն՝ կրնայ ունենալ

Լիմնի, Լանկլուայի ու Զարբանելեանի եւ կամ Ցարութիւնեանցի վերագրած արժէքներն եւ լինել հայկական կամ օտարազգի. վկայութիւնք խիստ անորոշ են, եւ ընդունելով հանդերձ Ցրդատի ժամանակ հայ տառերու գոյութիւնն եւ գործածութիւնն՝ այդ վկայութիւններն իրենց անորոշութեան համար բոլորովին անարժէք կը համարիմք:

Կորիւն՝ դանիէլեան գրերու գիւտին մասին խօսելով՝ կ'ըսէ. "Մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն յայլոց գպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք գիպեցան": Խորենացին միեւնոյն առթիւ կը գրէ. "Զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից (Վահրիճ եւ Հաբէլ) եկեալ եառն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ": Այս երկու վկայութիւններն ցոյց տան՝ թէ դանիէլեան նշանագրերն ի վաղուց գտնուած եւ ի գործ ածեալ էին:

Փարպեցւոյն վկայութիւնն աւելի վճիռ է, որ յառաջ քան զդիմումն առ Դանիէլ, Հայ տառերու պէտքին մասին գրելով, նոցա հնարումն դիւրին կը համարի եւ կը յաւելու. "Մանաւանդ թէ գուն նշանագիրքդ հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զոգիս": Մեսրոպայ ժամանակակից այս երեք պատմիչք եւս՝ կարծես տեղեակ են Հայոց ազգային տառերով մի գրականութիւն ունենալուն, բայց չեն պարզեր զայն. հաւանականաբար չսիրելու համար այդ գրականութեան քանդողն զԳրիգոր Լուսաւորիչն մատնանիշ ընել, զոր կրօնական մոլեռանդութեամբ կը յարգէին, եւ միանգամայն իրենց ուսուցչին՝ Մեսրոպայ դերն մեծցնելու համար. սակայն իրենց գրչէն սպրդած վերոյիշեալ վկայութիւններն կ'ապացուցանեն ճշմարտութիւնն:

Վարդան պատմիչ (ԺԳ. դարու), անշուշտ վերոյգրեալ վկայութիւններէն ներշնչեալ եւ իւր տրամաբանութենէն սխալեալ՝ կ'ընդունի յառաջ քան զՄեսրոպ հայ տառերով Հայոց գրականութիւն ունենալն, եւ ի հաստատութիւն կ'ըսէ. "Եւ զի լեալ էր հայերէն գիր ի հնոյն՝ վկայեցաւ ի ժամանակս Լեւոն արքայի. զի գտաւ գրամ հայերէն գրով՝ գրոշմեալ զանուն կռապաշտ թագաւորացն Հայկազանց": Ըստ Լանկլուայի՝ այդ գրամներն Աքիմիդեան թագաւորաց հպատակութեան տակ գտնուող

նախաբարբաց միայն ըլլալու են, եւ փիւնիկ տառերով. ըստ Բեռլերմանի՝ պահլաւիկ էին այդ գրամները, որոց գրերն մասամբ կը նմանէին հայ տառից: Մենք աւելի Լանկլուայի կարծեաց կը մերձենամք: Գիտեմք արդարեւ՝ թէ Հայոցս ամենահին գրամներն փիւնիկ գրեր կը կրէին, որ նշան մ'է փիւնիկ գրերու ի մեզ գործածութեան. այդ գրամներէ՝ միայն Քրիստոսէ շուրջ չորս դար յառաջ արեւմտեան Հայոցս իշխող, Թիւրիպաղ իշխանին մեզ հասած է: Փիւնիկ հին գրեր, որք՝ որպէս պիտի տեսնեմք՝ մայրն են մեր ներկայ տառից, ի Հայս գործածութեամբ՝ փոքր ինչ կերպարանափոխ ըլլալով աւելի նմանած էին մեր երկաթագրոց, այնպէս որ Վարդան կրցաւ կարդալ զայնս եւ հայ անուններ գտնալ. զի չ'ըսեր թէ այդ գրամներն հայ տառեր կը կրէին՝ այլ հայ իշխանաց անուններ: Դժբախտաբար այդ վաղեմի գրամներն ծանօթ չեն դեռ գիտնոց. պէտք է խոստովանիլ սակայն՝ թէ Հայաստան ամենէ նուազ խուզարկութեանց առարկայ եղած երկիրներէ մին է, եւ հաւանականաբար իւր փլատակներ շատ մը կարեւոր մնացորդներ ունին իրենց ծոցն՝ յորս եւ հայ նշանագրաց հայկազն իշխանաց գրամներ:

Արշակունիք օտար ազգաց հետ ջերմ առնչութիւն ունենալով՝ օտար լեզու ի գործ կ'ածէին ի պաշտօնական գրութիւնս, եւ ի մասնաւորի ժամանակին քաղաքական լեզուն՝ յունարէնն՝ որ եւ յաւուրս Տիգրանայ առաջնոյ եղեւ արքունական լեզու: Տիգրան իւր կարել տուած գրամներուն վրայ իսկ յունարէն գրել տուաւ: Հաւանական իսկ է՝ թէ օտար ազդեցութեանց շնորհիւ՝ օտար դիր եւ գրականութիւն մուտ գտած էր ի ժողովուրդս եւ աւելի սովորական իսկ եղած էին. սակայն կար եւ մնայր ազգային այբուբենն ի գործածութեան, եւ ի մասնաւորի քուրմք զայն ի գործ ածէին իբր նուիրական նշանագիրք:

Բ. Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ քարձի թողի եղան ազգային գրերն: — Հաւանականաբար աշգային տառերն գտնէ ի մեհեանս ի գործածեալ էին մինչ ցԳրիգոր Լուսաւորիչ. սակայն սա՝ որ ըստ վկայութեան պատմչաց՝ քանդեց մեհեաններն, կոտորեց արձաններն, բնաջինջ ըրաւ եւ ընդ նմին ինչ որ որեւէ հետք կը կրէր հեթանոսական, որպէս նաեւ մատեաններն եւ արձանագրութիւն-

ներն՝ որք հեթանոսական ներշնչմամբ գրեալ էին, արգիլել տուաւ նոյն իսկ ազգային գրերու գործածումն, զի բանալիք հեթանոսական գրականութեան նկատուէին: Գրիգոր Լուսաւորիչ կրթութեամբ յոյն, ի ձեռն յոյն կղերին, յունական լեզուաւ կատարել տար ոչ միայն ընթերցումն Սուրբ գրոց, այլ եւ գուցէ եկեղեցական պաշտամունք: Այսպէս անհետացուց հայ գրերն եւ գրականութիւնն ի Հայս՝ որոց մնացորդներն գուցէ գտնուին օր մը փլատակաց տակ:

Վարդան պատմիչ՝ նախկին գրերու եւ գրականութեան կորուստն սապէս կը բացատրէ. "Որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութենէ լեզուիս անհոդացեալ եղեւ յառաջագոյն, յոյն եւ պարսիկ գրով շատացեալք": Միեւնոյն բացատրութիւնն ընդունած են Ոսկեփորիկ[1], Լիմին, Լանկլուա, Յարութիւնեանց, եւ այլք: Եթէ այդ ենթադրութիւնն իրական է, եւ որեւէ կոտորած տեղի ունեցած չէ ընդդէմ այդ գրութեանց, անշուշտ այդ գրերով շարադրեալ գործեր պիտի հասնէին մինչ ցՄեսրոպ:

Գ. Դանիէլեան գրերն հայկական վաղեմի գրե՞ր էին: — Առայս ժամանակակից պատմչաց վկայութիւնք որոշ են եւ ներելի չէ կասկածիլ: Խօսքն այդ պատմչաց տամք: Կորիւն կ'ըսէ, "Յայնժամ

---

1 Ոսկեփորիկն, որ եւ Վարդանագիրք. ընդհանրապէս Վարդան պատմչի գործն կը համարուի: Զեմք կրնար ընդունիլ զայդ, զի Ոսկեփորիկի՝ գրերու մասին արտայայտած իմաստն՝ անհամաձայն է Մեծին Վարդանայ իւր Պատմութեան մէջառ այդ խնդիր տուած տեղեկութեանց, որպէս պիտի տեսնեմք: Ոսկեփորիկի հեղինակն ԺԳ. դարուն կը վերաբերի իւր ոճով, սակայն իւր լեզուն Վարդանայ գործածածէն ստորին է:

Ոսկեփորիկ կը պարունակէ շուրջ 60 խնդրոց մասին հեթում Ա.ի առաջարկութեամբ գրուած տեղեկութիւններ, որոց մեծագոյն մասն են մեկնաբանութիւնք եւ լուսաբանութիւնք Սուրբ գրոց, յորս եւ խնդիր հայ տառից: Փարիզու ազգային մատենադարանն երկու օրինակ ունի այս գործէն, որոց մին շատ գեղեցիկ է:

Ոսկեփորիկն արդէն 1850ին ծանօթ էր Վենետիկի Մխիթարեան Հարց. այդ տարւոյ Բազմավէպի Ապրիլ 15ի թիւին մէջ այդ գործէն պատառիկ մը կայ (էջ 128), վասն ի վերայ ջրին գնալոյ վերնագրով: Հայ տառերու մասին կարեւոր հատուածն թարգմանօրէն հրատարակած է Լանկլուա, 1859ին, հայ պատմագրաց հաւաքածոյի (Ֆրանսերէն) Բ. հատորի յառաջաբանին մէջ. նոյնն կրկին անգամ հրատարակուած է 1867ին, Journal Asiatiqueի մէջ, մի կարեւոր յօդուածի առթիւ: 1887ին Մխիթարեան Հարց հրատարակեցին այդ պատառիկն ի Բազմավէպի (էջ 197): Երկու տարի վերջ Հ. Սարգիսեան իւր տառադարձութեան խնդրոյ մասին գրած յօդուածին մէջ (Բազմ. 1889 էջ 28) իբրեւ այս ամենուն անտեղեակ ոք՝ Ոսկեփորիկի հաւաք կ'ըսէ. "Ես գտած եմ մի այլ յիշատակարան, որ գլխովին տարբեր իրողութիւններ կը յայտնէ, որ մինչեւ ցայսօր ծանօթ չէր ամենեցուն հրատարակութեամբ", եւ այդ գործի տառերու մասին կարեւոր հատուածն մէջ կը բերէ:

պատմէր նոցա արքայն վասն առն ուրումն ասորւոյ եպիսկոպոսի ազնուականի Դանիէլ անուն կոչեցելոյ, որոյ յանկարծ «-րեցն նշանագրեալ ալփաբէտաց հայերէն լեզու-ն». եւ այլուր թէ՝ «Մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան»: Փարպեցին կը գրէ. «Առաքեալ դեսպան զՎահրիճ..... առ այր մի երէց Հաբէլ անուն, որոյ ասացեալ էր յառաջագոյն ցարքայ, որ եւ մերձաւոր էր առն բարեպաշտի Դանիէլ եպիսկոպոսի, առ որում նշանագիրքն հայերէն կային»: Խորենացին կը պատմէ՝ թէ Վահրիճ եւ Հաբէլ «Օվանէս-ց գրեալ նշանագրեր տուին», եկեալ եռուն ցմեծն Սահակ եւ Մեսրոպ»: Վարդան աւելի կը մեկնաբանէ. «Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէնէ գիր, առեալ ի Դանիէլէ ասորւոյ, զտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութենէ լեզուիս անհոգացեալ եղեւ յառաջագոյն յոյն եւ պարսիկ գրով շատացեալք»: Ոսկեփորիկի մէջ կը կարդամք. «Նա լեալ էր հայերէն նշանագիր ի հին ժամանակս սակաւ, եւ զի չկարէին բաւել նոքօք թողին եւ մոռացաւ, եւ երբ դարձեալ ի խնդիր եղեն, գտաւ առ Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոս մի»:

Հակառակ այսչափ որոշ վկայութեանց՝ ոմանք յօտար գիտնոց եւ Հ. Զամչեան ի մէնջ՝ կարծած են եւ կարծեն՝ թէ Դանիէլ եղած լինի իւր անունն կրող տառից հնարիչն. եւ առ այս յենուն ի մանաւորի երկու մթագոյն վկայութեանց վրայ, յորոց մին է Խորենացւոյն սա խօսքն. «Վասն որոյ մատուցեալ առ արքայն քահանայի ուրումն Հաբէլ կոչեցեալ, խոստանայր հայկականաց լեզուաց առնել նշանագիր, յաջմաքեալ ի Դանիէլէ եպիսկոպոսէ՝ յիւրմէ մերձաւորէ»: Պէտք է դիտել՝ թէ յաջմաքեալ կ'ըսէ Խորենացին եւ ոչ հնարեալ կամ յօրինեալ, եւ թէ այս մթին ասութիւն ինքն իսկ կը պարզէ փոքր ինչ վերջ, զգիրս «զվաղնջուց գտեալ նշանագիրս տառից» անուանելով, որպէս տեսանք: Երկրորդ մթագոյն վկայութիւնն է Պայսէրաց անուանեալ եւ յունարենէ ի հայ թարգմանեալ ձեռագրի յետագայ հատուածն. «Ի սորա յաւուրսն էր սուրբն Սահակ հայրապետն, յորոյ աւուրսն գտաւ քան եւ ինն գիրն հայերէն լեզուի ի Դանիէլէ, փիլիսոփայէ ասորւոյ, զոր եւ բերել Վռամշապուհ թագաւորն,

իսկ զեօթն գրոցն պակասութիւն Մեսրոպ երանելի Տարօնեցի ի Հայոց գեղջէ յաղատ տանէ, ամօրեայ պահովք եւ աղօթիւք»: Այս յիշատակութեան մէջ գրաբ կ'ըսէ, այսինքն գտնուեցաւ, եւ ոչ թէ հնարեց: Ուստի եւ չկը որեւէ վկայութիւն, որ մեզ կասկած ներշնչէ՝ թէ Դանիէլ յօրինած լինի այդ գրերն. այլ ցոյց տան ընդհակառակն՝ թէ երբեմն ի Հայս գործածեալ, եւ ապա բարձի թողի եղեալ էին, որք Դանիէլի ձեռքն անցան: Ի մի բան՝ Դանիէլ աւանդապահ էր եւ ոչ հեղինակ, եւ արդէն, որպէս Հ. Պարոնեան առարկէ, ի՞նչ հարկ կայ մի միջադեսաբնակ Ասորւոյ զբաղելու այդպիսի խնդրով: Իսկ Մ. Դարագաշեան՝ մէջ բերելով Փարպեցւոյն յառաջ քան յիշելն զդանիէլեան գիրսն՝ Մեսրոպի վասն հայ դպրութեան չգոյութեան կրած տառապանքն, եւ ասելն «մանաւանդ թէ զոն նշանագիրք հայերէն լեզուոյս, որով հնար է ինքեան ձայնիւ եւ ոչ մուրացածոյ բարբառով շահել զոգիս», կը կարծէ՝ թէ դանիէլեան գրերէ զատ, որք ասորերենէ առնուած էին եւ հայերէնի յարմարած Դանիէլ եպիսկոպոսի ձեռամբ, ունէին Հայք եւ այլ գրեր՝ բուն հայկականք, զորոց կամի ակնարկել Փարպեցին: Մենք չեմք կարծեր, թէ այդ երկու գրեր տարբեր այբուբեններ ըլլան, եւ արդէն դանիէլեան տառերուն հայկական լինելն եւ ի վաղուց գործածեալ ըլլալն ժամանակակից պատմչաց բանիւք պարզեցինք վերն:

Դ. Ո՞ւր էր Դանիէլ: — Ահաւասիկ մութ կէտ մ'ալ: Խորենացի եւ Կորիւն ի Միջագետս կ'ըսեն, առանց վայրն որոշելու: Փարպեցին գիւղի մը մէջ գտնուիլն կը ծանուցանէ: Հայր Պարոնեան Մծբին քաղաքն ըլլալն կենթադրէ: Աւելորդ իսկ համարիմք առ այս վիճել, զի սա չունի որ եւ է կարեւորութիւն մեր խնդրոյ լուծման համար:

Ե. Դանիէլի, Հաբէլի եւ Վահրիճի դերերն: — Տեսանք արդէն թէ Դանիէլ լոկ աւանդապահ մ'էր. յետագայ վկայութիւնք ցոյց տան՝ թէ նա գիտէր տառերու անուններն, ձայներն եւ արժէքներն, զորս ուսոյց Հաբէլի եւ Վահրիճի: Խօսքն պատմչաց տամք: Խորենացին կ'ըսէ, Հաբէլի եւ Վահրիճի համար. «Քաջ հմտացեալ ի Դանիէլէ, կարդեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յունականին, զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից, եկեալ եռուն ցմեծն Սահակ եւ

Մեսրոպ»։ Փարպեցին կը պատմէ՝ թէ «Եւ նախ անդէն ի նմին Դանիէլէ (Հաբէլ) ինքն տեղեկանայր զկարգ նշանագրացն, եւ առեալ ի նմանէ առ Թադաւորն եւ առ սուրբ Հայրապետն Հայոց Սահակ եւ առ երանելին Մաշտոց հասանէր»։ Կորիւն կը գրէ. «Եւ նախ ինքն տեղեկանայր (Հաբէլ) ի Դանիէլէ նշանագրացն եւ ապա առեալ ի նմանէ առաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց»։

Զ. Դանիէլ գրի ցանկ յանձնեց, թէ զիրք։ — Պատմագիրք զայս որոշ չեն ըսեր. սակայն նոցա պատմութեան եղանակէն այնպէս կը կարծուի՝ թէ լոկ գրէանց ցանկ մ'էր, զոր եւ դասաւորեց ըստ կարգին յունական այբուբենին. եւ ամէն ոք արդէն կ'ընդունի զայն լոկ մի ցանկ։ Սակայն Հ. Պարոնեան առ այս կը տարբերի յայլոց եւ կարծէ՝ թէ կանոնաւոր գրուածք մը կամ մանաւանդ մատեան մ'ունէր Դանիէլ եւ յանձնեց Հայոց արքային առաքելոց։ Անհնար եղաւ մեզ այսպիսի մի գաղափարի հետքն իսկ տեսնել ի պատմիչս, եւ եթէ յանձնուածն գիրք եւ կամ գրուածք մ'ը լլար՝ զի՞արդ անբաւական համարուէին այդ գրերն՝ որոցմով երբեմն գրքեր գրուած էին, եւ պէտք ունենար Սահակ նոքօք բաւականանալու փորձեր ընել, որպէս վկայեն ժամանակակից պատմիչք, եւ վերջապէս ստիպեալ ը լլար նոցա կատարելագործութեան համար կրկին դիմել Դանիէլի, երկար ճանապարհորդութիւն ընէր, դիտնոց աջակցութիւնն հայցէր, մատենադարաններն քրքրէր, եւն, եւն։ Մինթէ ձեւից տգեղութիւն՝ զոր պատճառ համարի Հ. Պարոնեան, անյարմար կ'ընե՞ գրի մը գործածութիւնն եւ նոքօք վանկերու եւ բառերու ճիշտ հնչումներն արտայայտելն, որպէս միաբերան կ'առարկեն պատմիչք. եւ մինթէ Մեսրոպ չէ՞ր կարող փոքր ինչ կանոնաւորել այդ ձեւերն։ Եւ ինչո՞ւ առ այդ աշխարհէ աշխարհ շրջէր եւ վերջապէս երկնային շնորհօք միայն կարենար դարմանել զայդ դոյն թերութիւն։ Ըստ մեզ Դանիէլի յանձնածն ցանկ մ'էր տառից եւ անբաւական ցանկ մը։

Ը. Ի՞նչ էր անբաւականութիւնն դանիէլեան նշանագրաց։ — Յոսքն նախ պատմաբանից տամք։ Կորիւն կ'ըսէ. «Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ոչ լուծել զսիւղոբայս եւ գկապս հայերէն լեզուին, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք գիպեցան». այս-

ինքն թէ՝ արդէն իրենց անբաւականութեան համար այդ գրեր տեղի տուած էին այլ նշանագրաց գործածութեան։ Խորենացին կը գրէ. «Որոց ուսեալ (Սահակ եւ Մեսրոպ) եւ թեւածելով ընդ նոսա տղայոց, զամն սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ԿՈՅԳ ՀՈԼՈՂԼ ՁԻԵԳԵՆԱՅ ԲԱՐԵԼՅ ՀԱՅԿԱԿԱՆԱՅ ՀԱԳՆԵՐԳԱԲԱՐ՝ մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ». այդ գրերու հայ լեզուի համար անբաւական ը լլալն՝ ասա խիստ յստակ կերպով պարզուած է[1]։

Կիրակոս Գանձակեցւոյ, Գանձասարի եւ Ցայսմաւուրքի մէջ միեւնոյն առարկութիւնն կը գտնեմք, անշուշտ Խորենացիէն ներշնչեալ։ Այս ամէն վկայութիւններն կը ցուցնեն՝ թէ դանիէլեան գրերն անբաւական էին մեր լեզուի բոլոր ձայներն եւ նրբութիւններն յայտնելու. բայց թէ ի՞նչու այդ գրեր՝ որոցմով երբեմն մի գրականութիւն ունեցանք, այժմ անբաւական են, առ այս Ի. Ցարութիւնեանց՝ որ մեզ հետ կ'ընդունի Դանիէլեան տառերով մինչ ցՀուսաւորիչ, մեր գրականութիւն ունենալն, կ'ըսէ. «Հայոց հին այբուբենն որ հաւանականաբար երկար ժամանակ գործածութեան մէջ էր, եւ մի դար եւս անյայտ մնացել՝ այժմ մասամբ եւս չէր համապատասխանում Հայոց լեզուին, որ շարունակ զարգացել եւ առաւել կանոնաւորուել էր»։ Մինթէ մի դարու մէջ լեզու մը կրնայ այնպէս փոխուիլ որ դարերէ ի վեր իրեն յարմարող գրերն այլ եւս չբաւեն. սա մի անհնար ենթադրութիւն է։ Ցեսանք արդէն՝ թէ ըստ Հ. Պարոնեանի՝ այդ գրերու թերութիւնն իրենց ձեւի տգեղութիւնն էր. այս փաստի անտեղութիւն արդէն բացատրեցինք։ Մենք կ'ընդունիմք ըստ պատմագրաց՝ թէ այդ գրեր անյարմար էին մեր լեզուին. սակայն չեմք կարող կարծել՝ թէ բոլորովին անյարմար լինէին. զի յայնժամ հնար չպիտի լինէր ոչ թէ երկու

[1] Փարպեցւոյն մէջ կը գտնեմք Խորենացւոյն վերոգրեալ հատուածն եւ «Տեղեկացեալ գիտացին»էն սկսեալ բառ առ բառ, շուրջ 51 տող, որ է պատմութիւն ճանապարհորդութեան Մեսրոպայ ի Միջագետս։ Այդ մեծ հատուածի անհարազատութիւնն դիւրին է տեսնել. հաւանականաբար Փարպեցւոյն գործէն ի Միջագետս ճանապարհորդութիւն պատմող մի թուղթ ընկած է, եւ գրիչը այդ թերին լրացնելու համար Խորենացւոյն այդ մասն ընդօրինակած են. սակայն թէ զետեղուած տեղն անյարմար է եւ թէ պատմութեան շարքն անհամաձայն, որով մատնուի անհարազատութիւնն հատուածին։ Այս մասն շեղեալ համարելով՝ զայն իբր Փարպեցւոյն վկայութիւն մէջ չպիտի բերեմք։

տարի, այլ երկու օր իսկ զայնս գործածել, թող որ պատմիչք կը վկայեն՝ թէ ի սկզբան գոհ մնացին։ Ուստի պէտք է հաւատալ՝ թէ ըստ բաւականի յարմար էին եւ հաւանականաբար մեր լեզուի նրբութիւններն չէին կարող արտաբերել. եւ մենք կարծեմք Լիմինի նման՝ թէ ներկայ այբուբենիս մնատուրագոյն հնչումն ունեցող գրեր որպէս ը, ռ — գ, ն — ղ, ջ, ճ, եւն, մի գրով միայն ներկայացեալ էին, եւ այդ էր դժուարութիւնն. եւ կարելի է իսկ՝ թէ նախ Մեսրոպ կեսադրութեամբ եւ շեշտերով փորձեց միեւնոյն գրերու աւելի մեղմ կամ խիստ արժէքներ տալ, եւ թէ մի գուցէ մեր երգեցիկ ինչ ինչ նշաններ եւ խաղեր, որոց արժէքն անծանօթ են մեզ, այդ ժամանակէն մնացած ըլլան։

Մեսրոպ ուզեց գիտնալ՝ թէ այդ տառերով ի՞նչպէս նախնիք կը գրէին մեր լեզուն. առ այդ կամեցաւ ձեռք անցնել մի հայ մատեան, եւ վստահելնելով թէ հնար չէ գտնալ զայն ի Հայս, զի անդ բնաջինջ եղած էին, որոշեց երթալ որոնել յասորական մատենադարանս։

Ը. Դանիէլեան գրերն ձայնաւոր պարունակէին։ — Խորենացւոյ ինչ ինչ օրինակաց՝ տառից գիւտի հրաշից պատմութեան մէջ կը կարդամք. «Թաթ ձեռին աջոյ գրելով ի վերայ վիմի ա, է, ը, ի, ո, —, զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր քարն». այլ օրինակաց մէջ այդ ձայնաւոր գրերու թուումն չկայ։ Ինչպէս շարադրութենէն ալ կը հասկցուի՝ դա օտար է եւ որպէս այժմ ամէն ոք կը կարծէ, գրիչ մը ներմուծած է, կարծելով թէ՝ դանիէլեան գրերու թերութիւնն ըստ սեմականին ձայնաւոր գրեր չունենալն էր, եւ դոքա էին Մեսրոպի գտածներն, եւ այդ բարդմամբ կամեցած է խնդիրն մեկնաբանել։ Այս անտեղի բարդումն շատեր սխալեցուցած է. անշուշտ Ասողիկ այդ սխալ վկայութեան վրայ յենլով կը գրէ՝ թէ Մեսրոպ 7 ձայնաւոր գտաւ. եւ Վարդան կ'ըսէ՝ 7 ձայնաւոր եւ 7 բաղաձայն, որպէս զի 22 թիւն (քանակ ասորի գրերու) հաւասարի 36ի։ Միեւնոյն թիւր ազբիւրէ ծագեալ այս երկք վկայութեանց յենլով՝ եւրոպացի գիտնոց մի ստուար մասն՝ որպէս նա եւս ի մերայնոց Լիմին եւ Մ. Գարագաշեան կը կարծեն թէ դանիէլեան գրերն ձայնաւոր չէին պարունակեր։ Պատկանեան արդար իրաւամբ ցոյց կու տայ թէ հայ լեզուին անկարելի է առանց

ա տառին որ եւ է մի քայլ առնուլ, եւ սորա պակասութեամբ Մեսրոպ չպիտի կրնար միւս գրերն գործածել. ուստի եւ կը կարծէ թէ ոչ միայն ա գիրն գոյութիւն ունէր, այլ եւ ընդ նմին հաւանականաբար ուրիշ ձայնաւորներ, զորս չ'որոշեր. սակայն քանի որ է եւ ը գրերն «նորամուտ» կ'անուանէ, ուստի ըստ նմա՝ է, ի, ո, — ձայնաւորներու մի քանին եւս գոյութիւն ունենալու էին մեր վաղեմի այբուբենին մէջ։

Սեմական այբբենարանն չունէր ձայնաւորներ, սակայն որպէս Յոյնք եւ Պարսիկք՝ ազգք Արիականք՝ ըստ պահանջի իւրեանց լեզուի՝ սեմական երեք կիսաձայններու (ﻫ ﻭ ﻱ) ձայնաւորի արժէք տուին, անշուշտ Նոյնն ըրին եւ Հայք, եւ որք համապատասխան են մեր ա, ի, ո, ձայնաւորներուն։ Կարծեմ նաեւ՝ թէ հէ (հ) գրին տուին է ի արժէքն՝ որով ունեցանք չորս ձայնաւոր։ Յարութիւնեանց համակարծիք է ինձ այս վերջին ածանցման մասին. բայց նա ածանցեալ գիրն է գիրն կ'ենթադրէ եւ ոչ թէ է։

599
40

Թ. Քանի՞ հատ եւ ո՞րք էին դանիէլեան գրերն, եւ ուստի՞ ծագեալ։ — Ժամանակակից հայ պատմիչք առ այս որեւէ յիշատակութիւն չեն ըներ։ Արդէն տեսանք թէ Խորենացւոյ երբեմն օրինակաց մէջ յիշուած եօթն ձայնաւորներու թուումն անհարազատ եւ օտարամուտ է, եւ նոցա ջնջմամբ այնպէս կը կարծուի՝ թէ բոլոր գրերն հրաշիւք գտաւ Մեսրոպ։ Ասողիկ կ'ըսէ. «Ի սորա աւուրս (Թէոդոս փոքր կայսր Բիւզանդիոնի) էր սուրբ հայրապետն Հայոց Սահակ, յորոյ աւուրս դպրութիւն Հայոց լեզուիս՝ ԼԸ գիր՝ ի Դանիէլ փիլիսոփայէ ասորւոյ կարգեցաւ, իսկ եօթն գրոցն պակասութիւն, Մեսրոպ երանելի Յարօնեցի խնդրուածովք յԱստուծոյ առնու»։ Ասողիկ 7 ձայնաւորներն ակնարկել կ'ուզէ, անշուշտ Խորենացւոյ գործոյն գլխաց ներմուծած անհարազատ մասէն ներշնչեալ։ Վարդան կը գրէ. «Ի հինգերորդ ամին սորա, (Վռամշապհոյ) եւ յառաջին ամին Արտաշրի որդւոյն Շապհոյ, Սուրբն Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն քսան եւ երկու գիր առ Դանիէլ ասորւոյ գտեալ ի հին ժամանակաց, որ վասն ոչ պարզելոյն զընդարձակութենէ լեզուիս՝ անհոգացեալ եղեւ... վասն որոյ աղօթից տուեալ զանձն՝ գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա

Ատուած զինդրելին չորեքտասան գիրս»։ Իւր դրութենէն կը հասկցուի՝ թէ այդ տան եւ չորս տառէց եօթն ձայնաւոր էին։

Գանձարանի մէջ՝ նման Ասողկայ՝ դանիէլեան նշանագրաց թիւն 29 ըսուած է եւ Մեսրոպայ գիւան են 7 ձայնաւորներն։ Շնորհալին իւր Վիպասանութեան մէջ 36 տառերու գիւան Մեսրոպայ վերագրէ։ Ըստ Դաւիթ Անյաղթի (Լիմին) եւ Գրիգոր Մագիստրոսի (Պատկանեան)[1] դանիէլեան գրերու թիւն 24 է, եւ Մեսրոպայ գտածներն 12 են։ Կեսարաց գործին մէջ դանիէլեան տառից թիւն մերթ 25 եւ մերթ 29 նշանակեալ է, հաւանականաբար 25ն ալ պարտի լինել 29, որպէս եւ պատմութեան ընթացքն կը ցուցնէ։ Ըստ Ոսկեփորիկի «ի նոցանէ (յԱսորւոց) էր առեալ ձէ գիր եւ զէ գիրն թողեալ էր եւ չէր թարգմանեալ, երբ ջանային թէ թարգմանեմք ըստ մեր լեզուին, չգայր ի բան այն հինգ գիրն» եւ չգոհանալով տալ միայն քանակն Դանիէլեան տառից՝ կը թուէ Մեսրոպայ գտած 19 գրերն որք են, ա, է, ո, ի, ը, –, բ, գ, ժ, ծ, յ, լ, ջ, վ, ց, ղ, ճ, ս, փ. ուստի եւ Դանիէլէ առնուած գրերն են, է, դ, ղ, ն, լ, խ, կ, հ, ղ, ֆ, շ, պ, ռ, ա, գ, ր, ֆ։

Հայր Ինճիճեան չի թուեր դանիէլեան գրերն, սակայն կ'ընդունի թէ նոքա զուրկ էին ձայնաւոր գրերէ եւ ազգին սեպհական զանազանիչ տառերէ, որպէս կ, գ, ֆ, խ, եւ ա, յ, ց եւ ղ, ծ, եւ ր, ռ եւն գրերու խումբերն միայն մի գրով ներկայացեալ էին։ Ձայնաւորներն առաւ ի Յունաց եւ միւսներն ինքն հնարեց կ'ըսէ, սակայն չ'ըսեր թէ՝ ի՞նչ ծագում ունէին դանիէլեան գրերն։

Ըստ Լիմինի հին այբուբենն բաղկացեալ էր 22 տառերէ, որք են, բ, գ, դ, ղ, ժ, լ, խ, ծ, կ, հ, ճ, մ, ս, ն, շ, չ, պ, ռ, ա, վ, գ, ց, սակայն չ'ըսեր թէ այդ այբուբենն ի՞նչ ծագում ունէր։

Պատկանեան՝ Գր. Մագիստրոսի հետեւողութեամբ՝ 24 կ'ընդունի դանիէլեան գրերու թիւն, եւ տան եւ երկուքն Մեսրոպի կը վերագրէ, որոց տան միայն կը յիշէ ը, է, լ, վ, ռ, ֆ, ն, ջ, յ, ղ. եթէ երկուքն եւս յիշատակեր գիւրին պիտի ըլլար մեզ

[1] Ս. Էջմիածնի միաբան Ատտալատցի Աբրահամ վարդապետի «Ներբողեան սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի» անուն երկասիրութեան վերջաբանին մէջ գրերու մասին յետագայ այլաբանական հատուածը կը կարդամք. «Նախ էի չորիցս վեցեակ, ապացայ առ այժմ եմ վեցիցս վեցեակ»։

թուել դանիէլեաններն։ Պատկանեան, սակայն, որոշակի կ'ըսէ թէ մեր հին այբուբենն սեմական ծագումն ունէր։

Ըստ Հիւպշմանի, Լակարտի, Հայր Սարգիսեանի, Կարդհաւզենի դանիէլեան գրերն 22 են, յունական ծագում ունին եւ են ա, բ, գ, դ, է, զ, է, ը, թ, ի, լ, մ, ն, շ, ո, պ, ռ, ս, տ, –, փ, ֆ։ Շրէօտէր եւ այլք ընդունին հայ տառից յունական ծագումն, բայց չենթուեր այդ գրերն։ Իսկ Միւլլէր, Ցիւլորիէ, Լանկլուա, Պատկանեան ընդունին սեմական ծնունդն. որոց առաջինն թուէ իսկ սեմական ծագմամբ գրերն, որք են, բ, գ, դ, հ, վ, զ, խ, ը, յ, կ, ղ, մ, ն, շ, –, պ, ժ, ֆ, ց, ս, տ, (լ, ռ)[1]։ Այս վերջին երկու գրերու մասին գրած հարցական նշանն՝ իւր 1893 Հոկտ. 28 թուական նամակաւն ինձ կը բացատրէ Միւլլէր. մեծ կասկած ունի սոցա ատոբականէն գալուն եւ 20 սեմական տառերուն միայն ի հայ վերածումն կ'ընդունի, եւ կ'ըսէ թէ ֆ եւ ղ կիսաձայներն հայք շփոթեցին եւ յ գրով կը նշանակէին զայս.[1] իսկ երրորդ կիսաձայնի՝ ○ ին՝ – արժէքն տուին եւ զայն կը գործածէին իբրեւ է–, ռ–, ոչ թէ իբր գիր, որով միայն 20 գիր կար. որոց վրայ Մեսրոպ աւելցուց 9 բաղաձայն (ճ, ղ, ջ, ժ, ց, յ, ֆ, լ, ռ) որով թիւն եղաւ 29, որպէս կը վկայէ Ասողիկ, եւ վերջն միայն Մեսրոպ տեսնելով սոցա անբաւականութիւնն, յունարենէ առաւ Հռոփանոսի օգնութեամբ 7 ձայնաւորներն եւ թիւն եղաւ 36։

Ցարութիւնեանց դանիէլեան գրերն 22 համարի եւ ծագեալ ի փիւնիկականէ, բայց՝ ըստ նմա՝ այդ գրերն փոքր ինչ տարբեր են Միւլլէրի ընդունածներէն, եւ են ա, բ, գ, դ, է, վ, զ, խ, ը, ժ, կ, լ, մ, ն, ս, ռ, պ, յ, տ, ր, շ, տ։

Լընորման, Սէն Մարթէն, Նէօյման, Արֆռէտ Մոռի, Ջոբ, եւն, մեր գրերն իրանականէ ծագեալ համարին։ Բորէ, Իսահակ Թայլըր, եւն, ասորա-զենտականէն սերեալ կարծեն։ Հ. Զամչեան, Փլօրիվալ եւ այլք ողջոյն գրերու հնարումն Մեսրոպայ կը վերագրեն։ Բէթէրման բուն հայկական կը կոչէ զայս։ Ըստ Փաուլմանի՝

[1] Ց գիրն, ըստ Միւլլերի, հայկական ա, ի,ւ, ձայնաւորներու տեղ միանգամայն կը գործածուէր. աւասիկ ինչպէս կը գրուէր, ըստ այս գիտնականի, Ատուածաշունչ զրոց առաջին հատուածն. «յ սկզբանէ յրր յատուծ զրկն ւ զրկը ւ ըկը յր մնրլմ ւ մնպտրստ ւ խաբ յ վրյ յնդնդց»։

մեր գրերն հայկական հմայութեան մէջ ի գործ ածեալ ձեւերէն յառաջ եկած են:

Արդ՝ որպէս կը տեսնենք՝ դանիէլեան տառից թուոյն, ծագման եւ նոցա որոց ըլլալուն մասին կարծիքներն կը տարբերին: Մի առ մի քննենք այս երեք հարցերն.

1° ԹԻՒՆ. — Որպէս տեսանք, Ոսկեփորիկ՝ 17, Վարդան 22, Գր. Մագիստրոս՝ 24, Ասողիկ եւ Գանձարան՝ 29 կ'ընդունին քանակ դանիէլեան գրերուն: Այս վերջին երկու պատմիչք 29 ըսած են, անշուշտ ներշնչուելով Խորենացւոյն տառերու գիւտի պատմութեան հատածի մէջ՝ զրչաց մոցուցած 7 ձայնաւոր գրերէն, որոց անհարազատութեան մասին արդէն խօսեցանք:

Գրիգոր Մագիստրոսի 24 ըսելուն պատճառն հասկնալու համար, հարկ է փոքր ինչ ծանօթութիւն տալ ասորի գրերու վրայ: Ասորիք՝ նման Սեմական այլ ազգաց՝ ունէին միայն 22 գիր, յորոց 19ը բաղաձայն եւ 3ը կիսաձայն. զգալով բուն ձայնաւորաց պէտքն՝ նախ ի գործ ածէին իրենց 3 կիսաձայներն (ـ ـو ـي) իբր ձայնական նշաններ, զորս գրերու վերին կողմն կը զետեղէին. Ըստ դարուն միայն Յովհաննէս եւ Թէոփիլոս եդեսիացիք՝ սկսան երեք կիսաձայնից իբր ձայնական նշան գործածութիւնն թողուլ, եւ յունական 5 ձայնաւորներն (Α Ε Η Ο Υ) գործածել իբր ձայնական նշաններ. այս փոփոխութեամբ բուն բարդումն եղաւ թուով երկու ձայնական նշան (Ε Η), զի միւս 3 տառք (Α Ο Υ) իրենց վաղեւ գործածած երեք ձայնաւոր նշանից զօրութիւնն ունէին. ուստի ընդ ամէնն 24 գրի զօրութիւն կար: Արդ Գրիգոր Մագիստրոս գիտնալով որ հայ տառերն սեմականէն ծագեալ են եւ իւր ժամանակի զրացի Սեմացիք՝ այսինքն Ասորիք՝ ունէին 24 գրի զօրութեամբ այբբենարան, կարծեց թէ Հայք զայնս առած են, ձայնաւոր նշաններու տալով գրի արժէքն, առանց յիշելու՝ թէ Ասորիք իսկ ի վաղեմի ժամանակս եւ նոյն իսկ յաւուրս Դանիէլի ունէին միայն 22 գիր:

Ոսկեփորիկ ընդունելով հանդերձ դանիէլեան գրերու սեմական արմատէ ծագումն եւ սոցա 22 ըլլալն՝ միայն տան եւ եօթն առին, կ'ըսէ, զի հաւանականաբար ինքն բաղդատելով մեր գրերն սեմական տառից հետ՝ տան եւ եօթն միայն գտած է ձեւով եւ

արժէքով համապատասխան, եւ կարծած է՝ թէ զայնս միայն առին Հայք եւ Թողուցին հինգ գրերն: Իսկ եթէ իւր քննութիւնն փոքր ինչ աւելի հեռի տղէր, պիտի համոզուէր՝ թէ այդ հինգն ալ առած են, տալով նոցա մօտաւորագոյն արժէքներ:

Վարդանի Թուած 22 թիւն ամենէն ճիշդն է արդարեւ. այդ թիւն կը համապատասխանէ սեմական վաղեմի այբուբենի գրերուն քանակին, որոցմէ ծագող հայկականն ալ նոյն թիւն ունէր:

2° ԾԱԳՈՒՄՆ. — Այս մասին դաղափարք հինգ դասակարգի կրնան բաժնուիլ:

Ա. Թէ այդ տառերն բուն հայկական են, որպէս կարծեն Փաուլման եւ Բէթէրման: Մեր գրերու հնչումն, թիւն, անուններն ցոյց տան՝ թէ այլ այբուբենից հետ խնամութիւն ունին, եւ քանի որ բոլոր այբուբենք ուղղագրէս եւ կամ անուղղագրէս փիւնիկականէն ծագեալ էին[1], զի՞նչ Հայոցն լինէր մի բացառութիւն եւ ունենար ուրոյն ծագում:

Բ. Թէ Մեսրոպ հնարած է բոլոր հայ տառերն, որպէս կարծեն Զամչեան, Փլորիվալ, Շնորհալի, եւն: Արդ նոյն իսկ ժամանակակից պատմչաց վկայութիւններն կը բաւեն ցոյց տալ՝ թէ Մեսրոպ բարձի թողն եղած անծանօթ հնութիւն մը երեւան հանեց, եւ ոչ թէ նոր մը ստեղծեց:

Գ. Թէ այդ գրեր զենտա-պարսկական ծագումն ունէին, որպէս կարծեն Լընորման, Սէն Մարթէն, Ալֆրէտ Մորի, Քոբ եւն: Արդարեւ՝ կան գրեր որք մեծ նմանութիւն ունին հնչմամբ եւ ձեւով. դոքա ունին զենտա-պարսկական աղբիւր, սակայն մեծագոյն մասն անանման են հնչմամբ եւ ձեւով, եւ ունին այլ ծնունդ:

Դ. Թէ հայ այբուբենն Ը դարու յունական նօտոր գրերէն աղբերած է, որպէս հաւատան Լակարդ, Հիւպշման, Հայր Սարգիսեան, Շրէօտէր, Կարդհաւզէն, եւ այլք. եւ առ ի ապացոյց մատնանիշ կ'ընեն նոցա շարից եւ ոմանց անուանց եւ ձեւոց նմանութիւնքն, գրերու քանակն, եւն: Արդէն տեսանք թէ Դանիէլ տուաւ

[1] Փիւնիկ գրերն ալ Եգիպտական նշանագրերու պարզ ձեւերէն ծագեալ են, որք նշանակելի առարկաներու պատկերներն կ'ընծայեցնէին. փիւնիկ հնագոյն գրերն ունին իրենց անուանց համապատասխան ձեւեր Ալէփ = Եզ, Բէթ = Տուն, Գիմէլ = Ուղտ, Ռոշ = Գլուխ, եւն:

հայ տառից շաբք յունականին. ոմանց անուանց եւ ձեւոց նմանութեանն պատճառն այն է՝ որ երկուքն ալ միեւնոյն արմատէ ճիւղաւորած են. իսկ դալով թուոյն՝ աւելի համապատասխան է սեմականին որք 22 են, քան յունականին որ 23 էր ի Նոյ դարուն, եւ կանխաւ միայն 16, զի Յոյնք՝ Փիւնիկեցւոց 16 գրերն (Α Β Γ Δ Ε Ζ Ι Κ Λ Μ Ν Ο Π Ρ Σ Τ) միայն առած էին:

Է. Թէ Հայ Նշանագիրք սեմական այբուբենէ սերած են, որպէս վկայեն Վարդան, Ոսկեփորիկ, եւ զոր պնդեն արդար իրաւամբ Պատկանեան, Ցիւլորիէ, Միւլէր, Յարութիւնեանց, եւ այլք: Արդարեւ ոչ միայն 22 թիւն կը համապատասխանէ, այլ եւ մեր գրերն իրենց ձեւերով, անուամբ եւ հնչմամբ սեմականին կը մերձենան, ուստի եւ մենք կ'ընդունիմք այդ ծնունդն:

Հայ այբուբենին սեմական ծագման իբր ապացոյց յառաջ կրնամք բերել մեր սեմական ազգաց հետ կրօնակցութիւնն, որպէս եւ ցոյց տան աստուածոց շատերուն սեմական դից հետ նոյն ըլլալն, (որպէս Անահիտ, Բահաղ, Բաբղամ, Նանէ, եւն), եւ կրօնական բառերու սեմական ծագումը, որպէս ֆոբՓ բառն. գիտեմք թէ ի հնումն կրօնն իւր հետ կը տանէր եւ իւր գրերն եւ թէ ընդհակառակն կրօնիւք հեռի եղած եմք ի Յունաց եւ ի Պարսից: Մեր լեզուին, արիական ընտանեաց վերաբերելով հանդերձ, սեմական շատ մը արմատներ ունենալն ապացոյց մ'է ընդ նոսա վաղեմի սերտ յարաբերութեանց, իշխանական եւ վաճառականական[1]: Հայաստան, Յունաստանի եւ Պարսկաստանի կլիման ունեցող դաւառներ ունէր, եւ չկար տեղի մեծ առեւտուրի այս երկու դրացի ազգաց հետ, որոյ վասն եւ հաղորդակցութեան միջոցներ կը պակսէին. իսկ ընդհակառակն ընդ Սեմականս՝ կլիմայից տարբերութեանց աղագաւ՝ պէտք կար տուրեւառի, ընդ որս կը հաղորդակցէինք Տիգրիսի եւ Եփրատի միջոցաւ՝ որոց եզերքներն կային փիւնիկ գաղթականութիւններ (Ստրապոն): Ընդ Փիւնիկեցիս վաճառականական առնչութեան կենդանի վկայ կրնար հանդիսանալ եւ մեր ֆ բառն, որ փիւնիկական է:

Եզեկիել քանիցս կը յիշէ (ԻԷ 14 եւ ԼԸ 6) Հայոց ընդ Փիւնիկեցիս ունեցած ձիու եւ ջորիի վաճառականութիւնն:

Արդ մենք չզոհանալով միայն հայ տառից սեմական լինելն ցոյց տալ, պնդեմք՝ թէ փիւնիկականէ ծագեալ են, եւ ի վաղ ժամանակս. զի հայ տառերն ամենահին փիւնիկ տառից ձեւերն ունին, միայն սա ընդհանուր օրէնքով՝ որ փիւնիկ գրերու սուր անկիւններն հայք ուղիղ անկեան վերածած են, որպէս ակներեւ կը տեսնուի յետագայ ցուցակին մէջ: Հնար չէ սակայն ըսել թէ այդ փոփոխութիւն մեր նախնիք ըրած են նախ քան զՄեսրոպ, թէ այս վերջինն աջակցութեամբ Հռոփանոսի գեղագրին:

Յ° ՈՐՈ՞ՆՔ ԵՆ ՓԻՆԻԿ ԳՐԵՐԸ ԾԱԳԵԱԼՆԵՐՆ. — Առ այս կրկին կարծիք տարբերին: Յետագայ ցուցակին մէջ կը պատկերացնեմք Ոսկեփորիկի, Միւլէրի, Յարութիւնեանցի եւ մեր ընդունածներն: Մի դրացի ցուցակաւ ցոյց տամք հանդէպ յոյն տառից՝ մեր նշանագրաց համապատասխանողներն ըստ Լակարտի, Հայր Սարգիսեանի եւ Մ. Գարագաշեանի:

Նշան. Այս ցուցակի մէջ պատկերացեալ փիւնիկ տառերն մեզ ծանօթ ամենահին ձեւերն են եւ առնուած Ph. Bergerի Ecriture dans l'antiquité գործէն (էջ 126), տպեալ ի Փարիզ 1892:

Ոսկեփորիկ թուած է միայն սեմականէն ծագեալ գրերն, առանց անոնց իւրաքանչիւրին սեմական ո՞ր տառէն ածանցեալ ըլլալն ցուցնելու, ուստի եւ մենք հաւանական տառերու առջեւ շարեցինք յիշուած գրերն, որոց երկուքն ջ եւ ղ գժուարին եղաւ մեզ գտնելել:

Ըստ Հ. Հիւնքեարպէյէնտիեանի հ գիրն առնուած է ՀՈՅ համատեղութեան ձեւէն (Հ), իսկ Յ գիրն միեւնոյն տառի դարձածն է:

Մեր ա նօտր գիրն ճիշդ զենտական ա-ի ձեւն ունի (տես Ph. Berger էջ 247 B): Մեր Ա գլխագիրն իրոնական Ա գրի դարձուածն է (տես Ph. Berger էջ 249 B): Այս նմանութիւններն ցոյց տան՝ թէ կարելի է մեր նօտր գրերն ունենան մի այլ ծագում. իրանական Ա եւ մեր Ա գրերու նմանութիւններն ապացոյց մ'են նոցա միեւնոյն արմատներէ սերման:

[1] Հայք թէպէտ հեռի սեմական ազգերէն, սակայն ունեցած են նոցա հետ սերտ յարաբերութիւն եւ հպում: Ըստ Հերոդոտի Սեսոստրիս իւր հետ բերած է ի Հայս մի ասորի գաղթականութիւն: Դամասկոսի Ռազէն թագաւորն Նինուէի թագաւորէն սպանուելուն՝ այդ քաղաքի ժողովրդեան մի կարեւոր մասն կը գաղթէ ի Հայս եւ հաստատուի Կուր գետի եզրն: Ի վաղուց Ասորիներու մի հոծ գաղթականութիւն կը քնակէր ի Կապադովկիա, որք Քրիստոսէ շուրջ 6 դար առաջ գնացին բնակիլ ի կեդրոնական Հայս: (Խորն.)

Հին փիւնիկ գրեր		Ածանցեալ Հայ տառեր ըստ				Յոյն գրեր		Ածանցեալ Հայ տառեր ըստ		
Հնչում	Ձեւ	Ոսկեփորիկի	Միւլէրի	Յարութիւնեանցի	Տաղտարեանի	Հնչում	Ձեւ	Լազարեանի	Սարգիսեանի	Գաբրիելեանի
ալէֆ	∢ ∝	· ·	ᴊ	Ա	Ա	ալֆա	α	ա	ա	ա
պէթ	ϟ ϧ	պ	բ	բ	բ	վիթա	β	բ	բ	բ
կիմէլ	ϒ	կ	գ	գ	գ-կ	կամա	γ	գ	գ	գ
դալէթ	△ ⍋	դ	դ	դ	դ	տելթա	δ	դ	դ	դ
հէ	∃ ∃	հ	հ	և	է-և	էփսիլօն	ε	և	և	և
վօ	Y	· ·	վ	վ	վ-ւ	զիթա	ζ	զ	զ	զ
զայն	I ζ	զ	զ	զ	զ	իթա	η	է	է	է
հրէթ	⊟	հ	ի	ի	ը-հ	թիթա	ϑ	թ	թ	թ
թրէթ	⊕ ⊕	թ	թ	թ	թ	իաթա	ι	ի	ի	ի
իօտ	ϟ	· ·	ᴊ	ժ	ի	քաբթա	κ	կ	կ	կ
քաֆ	ϟ	ի	կ	կ	ի	լամտա	λ	լ	լ	ղ
լամէտ	ι	լ	ղ	լ	լ	մի	μ	մ	մ	մ
մէմ	ϟ ζ	մ	մ	մ	մ	նի	ν	ն	ն	ն
նիւն	ϒ	ն	ն	ն	ն	քսի	ξ	շ(՞)	·	·
սամէշ	⋕ ⋕ ⋕	·	շ	ս	չ	օմիքրօն	ο-ω	ո	ո	ո
այն	O	·	ւ	ո	ո	փի	π	պ	պ	պ
ֆէ	ϑ	ր(՞)	պ	պ	պ	ռօ	ρ	ռ	ռ-ր	ր
սատ	ϟ	ղ(՞)	ծ	ᴊ	շ	սիկմա	σ	ս	ս	ս
քօֆ	φ φ	ք	ք	ք	ք	թան	τ	տ	տ	տ
ռէս	⍋ ⍋ ϒ	ռ	ր	ր	ր-Ռ	իպսիլօն	υ	ւ	ւ	ւ
սին	W	ս	ս	շ	ս	ֆի	φ	փ	փ	փ
թօ	+ ζ	տ	տ տ	տ	տ	քի	χ	ք	ք	ք

Ժ. Սահակ եւ Մեսրոպ դանիէլեան գրերու վրայ որ եւ է փոփոխութիւն ըրի՞ն: — Ժամանակակից պատմիչք կ'ըսեն՝ թէ այդ գրերն անբաւական էին լեզուի նրբութիւններն արտայայտելու. "վասն զի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյ հայրապետին Սահակայ„ (Փարպ.). սակայն չեն յիշեր՝ թէ որեւէ փոփոխութիւն ըրին, եւ թէ ինչի մէջ կը կայանային Սահակայ առաջնորդութիւնք եւ փորձք Մեսրոպայ, որք տեւեցին ողջոյն երկու տարիներ: Հաւանականաբար այդ 22 գրերով հայերէն գրելու համար ստիպուեցան կետադրութեամբ, պայմանական նշաններով եւ խաղերով միեւնոյն գրերու նուրբ կամ խիստ արժէքներ տալ. բայց տեսնելով որ այդ միջոցներն գրականութիւնը կը դժուարացնեն, փոխան փորձելու անձամբ անձին սրբագրութիւններ եւ յաւելումներ ընել, ինչ որ դիւրին էր իրեն համար, Մեսրոպ կամեցաւ հաւատարիմ մնալ հնութեան, պահել այդ գրերն նոյնութեամբ, զի ազգային էին եւ նուիրական, եւ որոնել՝ թէ նախնիք ո՞րպէս բաւականացած էին այդ փոքրաքանակ գրերով մեր լեզուն գրելու, եւ նոցա միջոցներն ի գործ ածել. այդ էր շարժառիթն իւր ճանապարհորդութեան:

ԺԱ. Մեսրոպ ամբողջացո՞յց դանիէլեան գրերն, թէ զայնս թողլով նորեր յօրինեց: — Կորիւնի եւ Խորենացւոյ պատմութենէն այնպէս կը կարծուի՝ թէ Մեսրոպ ի նկատի ունելով դանիէլեան գրերու թերութիւններն, զայնս բոլորովին թողուց եւ մի նոր այբուբենի ետեւէ ընկաւ: Իսկ Փարպեցին միայն Մեսրոպայ՝ սուրբ Սահակայ առաջնորդութեամբ այդ գրերու գործածութիւնն կը յիշէ (արդէն ըսինք՝ թէ Փարպեցւոյն՝ Մեսրոպայ ճանապարհորդութեան պատմութիւնն անհաղասա է): Վարդան բացարձակօրէն կ'ըսէ. "Մեսրոպ յօրինէ դպրութիւն հայերէն ԼԷ գիր առ Դանիէլ ասորւոյ զտեալ ի հին ժամանակաց . . . — ազօթիցն տուեալ զանձն գործակցութեամբ սրբոյն Սահակայ, տայ նմա Աստուած զինդրելին ԺԲ գիրս„: Կայսերաց գիրքն, Ասողիկ, Գանձարան, Ոսկեփորիկ՝ նման Փարպեցւոյ եւ Վարդանայ՝ ընդունին կատարելագործումն, եւ ոչ թէ ի նորոգ ստեղծումն, որպէս կարծէ Հ. Զամչեան: Եւ Մեսրոպ ինչքո՞ւ թողոյր այդ ազգային նուիրական

գրերն եւ բոլորովին նորեր գտնելու աշխատեր. միթէ աւելի լաւ չէ՞ր նոցա պակասներն ամբողջացնել, ինչ որ ըստ իւր ճանապարհորդութեամբ:

ԺԲ. Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպայ առ ի խնդիր պակասեալ տառից: — Ժամանակակից պատմիչք պատմեն՝ թէ Մեսրոպ յետ երկուց ամաց գործածութեան դանիէլեան տառից, նոցա անբաւականութեան աղագաւ ճանապարհորդեց ի Միջագետս, յԱսորիս եւն: Ըստ Կորիւնի՝ մի խումբ աշակերտաց հետ երթայ նախ յԵդեսիա, ուր ընդունուի Բաբիլաս եպիսկոպոսէն եւ տեղւոյն իշխաններէն, անցնի յԱմիթ, ուր կը հիւրընկալուի Ակակիոս եպիսկոպոսէն եւ ի մեծամեծաց. իւր հետ տարած աշակերտներէն զոմանս ասորական եւ զայլս յունական դպրութեանց ուսումնարաններն կը դնէ, ինքն Սամուսատական քաղաքն կ'ելնէ, անշուշտ Հռոփանոսն տեսնելու համար, եւ ապա, շնորհիւ իւր աղօթից, աստուածային շնորհօք, կը գտնէ գրերն (հաւանականաբար պակասեալներն) եւ Սամուսատ կ'ելնէ գտնելու Հռոփանոսն, որոյ աջակցութեամբ վերջնական ձեւ մը տայ գրերուն: Խորենացին այս ճանապարհորդութիւնն աւելի մանրամասնօրէն կը պատմէ, մանրամասնութիւնք՝ որ միշտ խիստ կարեւոր են: Ըստ մեր ազգային Հերոդոտին՝ Մեսրոպ իւր հետ ունենալով խումբ աշակերտաց, ելնէ ի Միջագետս, գիմէ նախ առ Դանիէլ, սակայն նորա մօտ "ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն", երթայ Եդեսիա առ Պղատոն տեսուչ գիւանին (մատենադարանին): Նա "տգիտութիւն խոստովանի" եւ խորհուրդ տայ նմա գիմել առ Եպիփանոս իւր վաղեմի ուսուցիչն եւ մատենադարանի նախորդ տեսուչն, որ շատ հմտալից էր: Մեսրոպ հաստատելով Եպիփանոսի մահն՝ Փիւնիկէէն անցնելով, Սամոս կ'երթայ, ուր կար մին յաշակերտաց Եպիփանոսի՝ Հռոփանոս, "հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ". անկէ եւս "անշահ մնացեալ յաղօթս ապաւինի" եւ հրաշիւք գտնէ գրերն, զորս Հռոփանոսի աջակցութեամբ կը կերպայեր: Մեսրոպ այդ գրերով իսկ՝ կը ձեռնարկէ Սողոմոնի առակաց թարգմանութեանն եւ ապա վերադառնայ ի Հայս: Ըսինք արդէն թէ Փարպեցին ճանապարհորդութիւնն չի պատմեր. իսկ Կորիւնի եւ Խորենացւոյ առ այս պատմութիւններն ոչ

թէ միմեանց հակառակ են, այլ աւելի ամբողջացուցիչ: Աւասիկ ինչ որ հաւանական կը թուի.

Մեսրոպ նախ Դանիէլի կը գիմէ, եւ տեղեկանալով՝ թէ նորա քով ուրիշ գիր չկայ, Ամիթէն անցնելով երթայ Եդեսիա, անդ աշակերտներն դպրոց կը դնէ եւ տեղւոյն մատենադարանի տեսուչ գիտուն Պղատոնին կը գիմէ. նա եւս չկարենալով իւր պահանջն գոհացնել, նորա խորհրդով երթայ առ Եպիփանոս որ ի Փիւնիկէ էր. իմանալով նորա մահն՝ հաւանականաբար պատեհ առիթ համարի Երուսաղեմէն՝ անցնելով երթալ ի Սամուսատ գտնելու մին յաշակերտաց Եպիփանոսի, զՀռոփանոս, անկէ ալ չկրնալով օգտուիլ՝ ինքն ջանքեր կ'ընէ, եւ շնորհիւ Աստուծոյ կը յաջողի. Հռոփանոս իւր գտած գրերուն վայելուչ ձեւ կու տայ. այդ գրերով կը թարգմանէ Սողոմոնի առակաց գիրքն եւ դառնայ ի Հայս:

ԺԳ. Ի՞նչ կ'որոնէր Մեսրոպ յԱսորիս: — Ըստ ոմանց, ի շարս որոց եւ Հայր Զարբանելեան, պակասեալ գրերն ամբողջացնելու համար Մեսրոպ երկրէ երկիր կ'երթայր եւ կը գիմէր դիտնոց եւ նոցա խորհուրդ եւ միջոց կը հարցնէր. իրրեւ թէ նշանագիր հնարելն դժուարին մի գործ լինէր: Դա ոչ միայն ի ներկայիս այլ եւ նոյն իսկ ի հնումն դիւրին բան մը կը համարուէր: Արդարեւ՝ երբ Մեսրոպ կամէր յառաջ քան զգիւտ դանիէլեան գրոց հայկական տառեր հնարել, Սահակ զայն քաջալերելով կ'ըսէր. "Ցոյժ դիւրին է գիւտ իրացդ զոր հայցես": Ըստ Ցաւրութիւնեանցի՝ "Սահակ կաթողիկոսն արդէն տեղեկութիւն ունէր դանիէլեան նշանագրերի մասին երբ Մեսրոպը գիմեց իրեն", եւ անոր համար ըսաւ թէ խիստ դիւրին բան է: Դա ձրի ենթադրութիւն մ'է. այդ հատուածի մէջ իսկ, Սահակ զդանիէլեան գիրս երկրորդական համարելով, Մեսրոպայ ձեռնարկն դիւրին համարի

1 Մովսէս Կաղանկայտուացի, պատմիչ Ըդ դարու, իւր Աղուանից պատմութեան մէջ Մեսրոպայ համար կ'ըսէ " . . . . եւ այնուհետեւ ի սուրբն երթայր յԵրուսաղէմ մատուցանել ուխտաւորութիւն, անտի դարձեալ աշակերտօքն՝ ընդ ինքեան ունելով զիւաչն արծաթեղէն ոսկեխաղաց տեսակաւ. յորում տէրունական խաչէն էր մասնաւորեալ, եւ անցեալ ընդ Հայաստան, ճանապարհն առնէ հասանել ի սահմանս արեւելից ի գաւառն Ուտիական . . . " ուր Դիս գիւղն կը հաստատուի, եւ ապա կ'ստիպուի հալածանաց առթիւ այդ խաչն գետնափոր թաղել, որ վերջն հրաշիւք գտնուի, եւն: Արդ գիտնալով որ Մեսրոպ ուրիշ առթիւ այդ կողմերն զացած չէ, արժան է հաւատալ ընդ Հ. Պարոնեանի՝ թէ ի Փիւնիկէ եղած ատեն Երուսաղէմ հանդիպած է:

եւ զայն կը քաջալերէ։ Եւ արդարեւ լեզուի մը համար դիր յօրինելն խիստ դիւրին բան է անձի մը համար՝ որ ծանօթ է այդ լեզուի նրբութեանց եւ այլ լեզուաց տառերու զօրութեան։ Մեսրոպ որ քաջ գիտէր յոյն, ասորի եւ պարսիկ լեզուներն, միթէ հետեւողութեամբ եւ ըստ պահանջի հայ լեզուի՝ անոնցմէ բոլորովին տարբեր այբուբեն մը չէ՞ր կարող ստեղծել իւր ազգին համար. եւ արդէն ատոր ձեռնարկած էր, երբ գնաց տեսաւ զՍուրբն Սահակ եւ նմա ցոյց տուաւ իւր փորձերն։ Մեսրոպ որ քիչ վերջ՝ Վրաց եւ Աղուանից՝ իրեն անծանօթ լեզուներուն դրեր կը յօրինէ, առաջնորդութեամբ թարգմանից, ի՞նչպէս կարելի է երեւակայել՝ թէ կը տկարանայր իւր լեզուի այբուբենին հնարման համար։ Միթէ կա՞ մի այբբենարան որ այդչափ աշխատանաց կարօտի։[1] Եւ ինչո՞ւ Մեսրոպ դիմէր Ասորւոց, որք անտեղեակ էին հայերենի, մինչդեռ ինքն իւր լեզուն քաջ գիտնալէ զատ՝ ասորական մը ալ նոցա չափ տեղեակ էր։ Մեսրոպի որոնածն ուրիշ բան էր. զայդ հարկ է ուսումնասիրել։

Աւասիկ ըստ մեզ շարժառիթն ճանապարհորդութեան։ Մեսրոպ տեսնելով որ Դանիէլի քով գտնուած 22 գրերով հնար չէ մեր լեզուի նրբութիւններն ու հնչումներն արտայայտել, եւ գիտնալով որ երբեմն այդ գրերով դրականութիւն մ՚ունեցած եմք, ենթադրեց՝ թէ անշուշտ երբեմն կային աւելի գրեր կամ նշաններ այդ թերին լրացնելու համար, եւ փոխան փորձելու ինքն անձամբ անձին այդ թերութիւնն հոգալու, որ դիւրին էր, նախնեաց հաւատարիմ մնալու համար, անոնց գործածած միջոցն ուզեց գտնալ եւ զայն ի գործ ածել։ Մի հայ մատեան կամ արձանագրութիւն կրնար լիովին գոհացնել զինքն, սակայն վստահ լինելով՝ թէ Ղուսաւորչեան կոտորածն բնաջինջ ըրած էր ի Հայս զայնս, որոշեց սահմանակից երկրաց գիտնոց քով եւ թանգարանաց մէջ որոնել. որոյ վասն Դանիէլի քով սաւելի բան մը չգտնելով՝ գնաց Եդեսիոյ մատենադարանն, անդ ալ չգտաւ, եւ նորա տեսչին խորհրդով գնաց առ Եպիփանոս գիտունն, երբեմն տեսուչ այդ մատենադարանին, որ "առեալ զճարտարացն գրեան ի նոյն գիւանէն„ հեռացած էր։ Մեսրոպ իմանալով թէ Եպիփանոս մեռած է, հաւանականաբար եւ Փիւնիկէի մատենադարաններն ալ պրպտելէ վերջ՝ (Հ. Պարոնեան) գնաց ի Սամոսատ, ուր էր մին յաշակերտաց Եպիփանոսի, Հռոփանոս, անշուշտ կարծելով թէ կարելի է այս վերջնոյն քով գտնուէին իւր ուսուցչի գրքերէն։ Նորա քով եւս հայ մատեան չգտնելով՝ հնարեց, շնորհիւն Աստուծոյ, պակասեալ գրերն գրացի ազգաց այբուբենէն փոխ առնելով. այդ գրերու միատեսակ ձեւ տուաւ Հռոփանոսի աջակցութեամբ, որ ճարտար գեղագիր մ՚էր։ Հ. Պարոնեան՝ որ Դանիէլի քով գտնուածն գրութիւն մը կը համարի եւ ոչ ցանկ նշանագրաց՝ կարծէ թէ Մեսրոպ առ ի խնդիր մի լաւ գրուած մատեանի, դիմեց գիտնոց եւ մատենադարանաց "ազգային այբուբենի վայելուչ տիպար (type modèle) մը վերընծայելու համար ազգին„։

Եթէ այդ գրերն բաւական էին, զի՞նչդ լեզուին անպարմար գային, եւ միթէ գրերու տգեղութիւնն կրնա՞ր բացատրել նոցա անբաւականութիւնն եւ կարժէ՞ այնչափ աշխատանք։

ԺԴ. Նախնիք ո՞րպէս բաւականանային այդ գրերով։ — Զեմք կարող առ այս վճիռ մը տալ. միայն կենթադրեմք թէ կատարութեամբ, խաղերով եւ պայմանական նշաններով միեւնոյն գրերուն աւելի նուրբ կամ խիստ արժէքներ տալով բաւականանային, նշաններ՝ որք չհասան Մեսրոպայ ձեռքն։ Անշուշտ չունէին աւելի քան քսան եւ երկու տառեր, ապա թէ ոչ զայնս եւս հնար պիտի լինէր գտնալ Դանիէլ եպիսկոպոսի քով. եւ ինչո՞ւ միայն սեմական գրոց քանակով տառեր գտնուէին, եթէ աւելի կար։

ԺԵ. Դիւտ պակասեալ տառից։ — Նշանագրաց (պակասելոց) գիւտն հրաշիւք եղած ըլլալ կը պատմուի. դիմեմք ժամանակակից պատմչաց վկայութեանց։ Կորիւն հայ գրերն աստուածատուր կ՚անուանէ, բայց հրաշք չի պատմեր. Աստուած տուաւ, կ՚ըսէ, Մեսրոպայ շնորհս զայնս յօրինելու։ "Եւ սքանչելի սուրբ աջովն (Մեսրոպայ աջոյն համար կ՚ըսէ) իւրով նշանագիրս հայերէն լեզուի մի անգրիացի յիմար ծանչցայ 1892ին, Փարիզու Սէնթ-Ան յիմարանոցին մէջ, որ բաւական մշակեալ էր. եւ ի նկատի առնելով անգրիերէնի ընթերցման դժուարութիւնն, եւ այն գրերով այլ լեզուներ ճիշդ չգրուիլն, հնարած էր ի յիմարանոցի իսկ. կարծեմ շուրջ 40 տառերէ բաղկացեալ մի այբուբեն, որով կարելի էր նոյն իսկ հայերէն բառերն գրել իրենց յստակ հնչմամբ։ Գրերն անմման էին եւրոպական տառից։ Այս նշանագրաց հնարիչն այցելուներէ կը խնդրէր Միլտոնի "Դրախտ կորուսեալն„, զայն իւր տառերով գրելու համար, առ ի դիւրութիւն ընթերցողաց։ Քննեցինք այբուբենն եւ լաւ գտանք։ Միթէ Մեսրոպ այդ յիմարի արժէքն աւ չունէր։

[1] Մի անգրիացի յիմար ծանչցայ 1892ին, Փարիզու Սէնթ-Ան յիմարանոցին մէջ, որ բաւական մշակեալ էր. եւ ի նկատի առնելով անգրիերէնի ընթերցման դժուարութիւնն, եւ այն գրերով այլ լեզուներ ճիշդ չգրուիլն, հնարած էր ի յիմարանոցի իսկ. կարծեմ շուրջ 40 տառերէ բաղկացեալ մի այբուբեն, որով կարելի էր նոյն իսկ հայերէն բառերն գրել իրենց յստակ հնչմամբ։ Գրերն անմման էին եւրոպական տառից։ Այս նշանագրաց հնարիչն այցելուներէ կը խնդրէր Միլտոնի "Դրախտ կորուսեալն„, զայն իւր տառերով գրելու համար, առ ի դիւրութիւն ընթերցողաց։ Քննեցինք այբուբենն եւ լաւ գտանք։ Միթէ Մեսրոպ այդ յիմարի արժէքն աւ չունէր։

զուիս գրէր, եւ անդ վաղվաղակի նշանակեալ անուանեալ եւ
կարգեալ յօրինէր սիղոփայիւք եւ կապօք „: Որպէս արդար իրաւ-
ամբ ակնարկէ Հ. Պարոնեան, Խորենացւոյն պատմածն ալ բացար-
ձակօրէն հրաշքի ձեւ չունի. աւասիկ վկայութիւնն. "Եւ տեսանէ
ոչ ի քուն երազ եւ ոչ յարթնութեան տեսիլ, այլ ի սրտին գոր-
ծարանի երեւոյթայեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձեռին աջոյ՝ գրելով
ի վերայ վեմի, զի որպէս ի ձեան վերջք գծին կուտեալ ունէր
քարն . . . Եւ յարուցեալ յաղօթիցն եստեղծ զնշանագիրս մեր,
Հռոփանոսիւ կերպաձեւեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատ-
բաստ „: Այս մութ հատուածի մէջ, որոյ իւրաքանչիւր նախա-
դասութիւնն եւ բառեր քննադատութեան նիւթ եղած են եւ
են, եթէ հրաշք իսկ նկատուի, Խորենացին դիտմամբ ըրած է,
ազգային գրերուն մի նուիրականութիւն տուած ըլլալու համար[1]:
Գիտեմք արդէն՝ թէ Փարպեցին Մեսրոպայ ճանապարհորդութիւնն
չի պատմեր, իսկ վերջնաժամանակեայ պատմիչք, Խորենացիէն ներ-
շնչեալ, հրաշք կը պատմեն ի Միջագետս, որպէս Յովհաննէս Կա-
թողիկոս, Ասողիկ, Սամուէլ պատմիչ, Ներսէս Շնորհալի, Կիրա-
կոս պատմիչ, եւն: Վարդան եւ անշուշտ նորա հետեւողութեամբ
Դանձարան, յայլոց տարբերին փոքր ինչ, եւ հրաշավայրն փոխա-
դրեն ի Բալու: Վարդան կ'ըսէ. "Աջովն իւրով գլխոշմեալ (Աստուած)
առաջի նորա, որպէս մեծին Մովսէսի ի լեառն Սինայ, սմա ի
լեառն Բալուայ, որպէս տակաւին ցուցանի գլխոշմն աստուածագիծ
վեմին եւ նկարք գրելոյն, եւ պատուի տեղին խնկօք եւ ջահիւք.:
Դանձարանի մէջ կը կարդամք. "Ի Բալու աքնեալ . . . հրեշտակ
Տեառն ի՝ջեալ, մատամբ փորագրեալ, ի վեմին գլխոշմեալ . . .„.
Հաւանականաբար Բալուայ մօտ վերջերս գտնուած սեպաձեւ ար-
ձանագիր կլլող քարն ակնարկել կամին, զոր ռամիկ ժողովուրդն
կարծելով Խորենացւոյն պատմած աստուածագլխոշմ վէմն՝ կը
յարգէր զայն ի ժամանակս Վարդանայ, որոյ հաւատացած է Վար-
դան եւ գրած իրր իրողութիւն եւ փաստ Մեսրոպայ հրաշքին,
առանց տեսած ըլլալու անշուշտ այդ քարն. զի ինքն Կիլիկիա
ըլլալով հեռի էր Բալուէն. ապա թէ ոչ պիտի ճանաչէր սեպա-

[1] Պէտք չէ զարմանալ առ այս. ամէն հին ազգեր իրենց գրերու զիւտն Աստուծոյ վերագրած են:

ձեւ արձանագրութեան մը մեր այբուբենին հետ որ եւ է առնչու-
թիւն չունենալն:

Դ. Ծնունդ պակասեալ տառից: — Այս հարցն պարտիմք
քննել երկու տեսակետով. նախ ըստ նոցա՝ որք դանիէլեան տա-
ռերն յունական ծագած ըլլալ կը կարծեն, եւ ապա ըստ սե-
մական աղբերած ըլլալն ընդունողաց: Ցեսանք արդէն՝ թէ դա-
նիէլեան հայ տառերուն յունական ծագեալ կարծողաց երեքն
միայն կը թուեն այդ գրերն եւ համաձայն են միմեանց. Հիւպշման
մնացեալ գրերուն ուսոյ դալն իսկ չ'ըսեր. իսկ Հայր Սարգիսեանի
եւ Լակարտի կարծիքներն կը տարբերին ի միմեանց:

Լակարդ յաւելեալ 14 տառից չորսն՝ ճ, վ, ձ, հ, խոպտական
ծնունդ համարի եւ ծնեալ Ֆ (ժաժա), Ք (ֆէի), Ճ (սիմա), Շ
(հօրի) գրերէն. երկուքն՝ յ եւ ֆ արամական) (ալափ) եւ ց (սադ)
գրերէն. իսկ եօթն գրերն, ը, ժ, ի, ղ, ն, ս, ց, Մեսրոպ հնա-
րեց, կ'ըսէ՝ չի յիշեր սակայն Ղ գիրն, անշուշտ Ասողկայ յիշած եօթն
թուոյն հաւասարիմ մնալու համար: Միթէ մի քանի խոպտական
գրերու դիպուածական նմանութիւնն կրնա՞յ արդարացնել սոյն
տեսութիւնն:

Ըստ Հ. Սարգիսեանի, յաւելեալ տասն եւ չորս տառից
տասն եւ երկուքն՝ զանգկա-պարսկական են, որպէս ئ = ֆ, ڇ = ֆ,
ڊ = ֆ, ڙ = հ, ڏ = ճ, ڄ = ղ, ڃ = ղ, ڦ = յ, ڻ = ղ,
ھ (զանդիկ) = ղ, ۽ = վ, ٻ = ձ, իսկ երկուքն Ասորի ; (tsade)
= ց, ـ (iud) = ը: Ինչպէս փոքր ինչ վերջ պիտի տեսնեմք,
Հ. Սարգիսեանի տեսութեան մասամբ համակարծիք եմք:

Դանիէլեան այբուբենին սեմական ծնունդ ընդունողներէն
Ոսկեփորիկ, Պատկանեան, եւ այլք չեն ըսեր թէ ուսոյ՞ եկած
են միւս գրերն: Բրօֆ. Միւլլեր եւ Ցարութիւնեանց կը տարբե-
րին ի միմեանց: Ըստ Միւլլերի՝ եօթն ձայնաւորներն յօրինած է
Մեսրոպ, փոխ առնելով Պարսից գրերէն, յորոց երկուքն՝ ե եւ է
գրերն՝ կը յիշէ իբր կազմեալ պարսիկ ؛ եւ ؛ գրերէն՝. չ'ըսեր սա-
կայն թէ ուսոյ՞ առաւ եօթն բաղաձայներն: Իսկ Ցարութիւն-

[1] Բրօֆ. Միւլլեր վերջերս Վիեննայի Արեւելագիտական թերթին մէջ (F. Müller: Ueber den Ursprung der Vocalzeichen der armenischen Schrift: W Z K M 1894 Heft II. p. 155—160) մի գրութեամբ ջանաց ապացուցանել թէ հայ ձայնաւոր գրերն Աւեստականէ (որ Զանդիկի դրացի է) ծագեալ են, եւ տայ եօթն ձայնաւոր

եանց կ'ընդունի՝ թէ տասն եւ չորս գրերուն երկուքն, ֆ եւ ճ, յունական ψ եւ χ գրերէն առաւ, իսկ մնացեալներն հին այբուբենի ձեւափոխութեամբ հնարեց: Յովսէփ Յարութիւնեանցին տամք. "Միւս տասն եւ երկու տառերի ձեւերն արդէն պարունակում էին հին այբուբենի մէջ, եւ դոցա կազմակերպութիւնը պէտք է հետեւեալ կերպիւ յառաջացած լինի. Հայոց հին այբուբենի մէջ ամենապարզ ձեւերից մէկն է Լ, որից եւ օգուտ է քաղել Սուրբ Մեսրոպը: Այդ տառից են յառաջացել մեսրոպեան հինգ ձեւերն Ը, Ղ, Ի, Ր, Ջ . . . : Հին այբուբենի Զ տառից յառաջացել են "Ջ" եւ "Հ" . . . միեւնոյն "Զ" ից կամ "Շ" կազմուել են Շ, Ձ, Ժ, Ծ . . . եւ վերջապէս մեսրոպեան Ո ձեւը նոյնն է ինչ որ հին այբուբենի "Ո" տառը, միայն երկրորդ դծի կողքին աւելցրած է „լիւն" հիմնական ձեւի ներքեւի գիծը": Զարմանալի կը թուի մեզ մի այս կարգի քաշկռտուկ տրամաբանութիւն. եթէ միեւնոյն գրէ յառաջ եկած գրերն մինչեւ մէկ աստիճան նմանօրինակ զօրութիւն ունենային, որպէս ն, գ, ւ կամ ք, պ, ֆ եւն, յայնժամ կրնայինք ենթադրել մի այդպիսի կերպարանափոխութիւն, որոյ օրինակներն կան այլ այբուբենի մէջ, որպէս պարսկերէն ب پ, ج چ եւն; բայց այդչափ թէ ձեւով եւ թէ զօրութեամբ իրարմէ հեռի տառերու միեւնոյն գրերէ ծագումն մեզ անհիմն կը թուի:

Մենք կը կարծեմք թէ Մեսրոպ պակասեալ գրերու եօթն՝ զանդիկ-պարսկերէնէ առաւ, որոց մի քանիի մասին համաձայն է եւ Հայր Սարգիսեան, որք են. ج = ճ, چ = ղ, خ = ղ, ذ = ձ, ز = ջ, ث = յ[1], ژ կամ ڤ (բակտրիական) = ֆ. մին ասորական՝ ص (tsade) = ց. մին յունականէն ψ = ֆ. իսկ մնացեալ հինգն ածանցեց հայկական հին գրերու ձեւերէն, փոքր ինչ փոփոխելով

որներուն ծնունդ տուող գրերն. մինչդեռ իւր նախորդ յօդուածին մէջ միայն երկուքն մատնացոյց կ'ընէր: Աւասիկ իւր ցուցակն.

Ա	ա	ա	ā	Ը	ը	ǝ	ă					
Ե	ե	է	ę	Ի	ի	ɨ	ī	(ռ)	Ւ	ւ	ʔ	ū
Է	է	ę	ē	Ո	ո	ъ	o	(ռ)				

Պահլաւիկն նման սեմականին ձայնաւորէ զուրկ էր, իսկ Զանդիկն եւ Աւեստականն ունէին ձայնաւորներ:

1 Զանդիկ այբբենարանին մէջ կան սոյն գրերն եւ կ'անուանին ձիա, ջա, ծա ծա, եա. ունին եւ ջա, շա, զա:

եւ տալով նոցա մօտաւորագոյն արժէքներ, այսինքն են գ էն ն, է էն է, հ էն ը (սոցա ծնունդ տուող փիւնիկ գրի անունն էր հըմ եւ ձեւն ⊟, որոյ թէ հնչման եւ թէ ձեւին մէջ կան մեր երկու գրերու զօրութիւնն), Ր էն Ռ (որ նախորդին կրկինն է ՐՐ), Լ էն – (որ թէ հնչմամբ եւ թէ ձեւով առաջնոյն կէսն է –Լ):

Հայ այբուբենին պարսկականէ յառաջ գալն կարծողաց մեծ փասան վերոգրեալ մի քանի տառերու նմանութիւնն է. կ'ընդունիմք նոցա մատնացոյց ըրած մի քանի գրերուն իրանական ծագումն՝ որով եւ նոցա հետ եւս հաշտուած կ'ըլլամք. բայց չեմք կարող մեր բոլոր գրոց միեւնոյն ակէ աղբերումն ընդունիլ: Մի քանի հայ տառից հապեշականին պատահական նմանութիւնն չէ կարող որեւէ խնամութեան կասկած ներշնչել. եւ ի՞նչ առնչութիւն այդ հեռաբնակ ազգի հետ:

ԺԷ. Վայր գիւտի նշանագրաց: — Պակասեալ տառից գիւտի վայրն ալ որոշ չէ. Յորենացին Սամոս կ'ըսէ, Կորիւն Սամուսատ կամ Սամոստացւոց քաղաք, Վարդան պատմիչ եւ Գանձարան Բալու կը յիշեն, Հայր Ալիշան իւր Յուշիկք գործոյն մէջ Յորենացւոյն Սամոն, ի Սամոս կղզի կը թարգմանէ: Հաւանականաբար Յորենացւոյն Սամոն, Կորիւնի Սամուսատն կամ Սամոստացւոց քաղաքն է, զոր կրճատած են Յորենացին կամ գրիչք, առանց յիշելու թէ կայ Սամոս կղզի՝ որոյ հետ կրնան շփոթել ընթերցողք, որպէս եւ Հայր Ալիշան: Մեր սոյն բազմահմուտ հօր մոլորման նպաստած է անշուշտ եւ Մեսրոպայ յայնժամ ի Փիւնիկէ երթալն, որոյ եղերաց մօտ գտնուի Սամոս կղզին. եւ Յորենացւոյն "անցեալ ընդ Փիւնիկէ ի Սամոս գիմէ" խօսքն կարծես կասկած կը ներշնչէ. սակայն տեսանք, թէ վասն Հռոփանոսի տեսութեան երթայր, որ ի Սամոս կամ ի Սամուսատ էր, եւ ոչ թէ ի Սամոս կղզի: Արդէն բացատրեցինք թէ ինչո՞ւ Վարդան եւ նորա հետեւողութեամբ Գանձարան՝ Բալու կը յիշատակեն: Ի մի բան, ընդհանուր առմամբ Սամուսատ ընդունուած է վայր գիւտի տառից, ուր էր եւ Հռոփանոս. սակայն Հայր Պարոնեան կարծէ թէ Մեսրոպ՝ Հռոփանոսէն ձեռնունայն ելնելէ վերջ՝ Եդեսիա կ'երթայ, անդ տեղի կ'ունենայ գիւտն, եւ անտի կրկին ի Սամուսատ առ Հռոփանոս դառնայ, նորագիւտ տառից

վերջին ձեւ մը տալու համար։ Կորիւնի գրութիւնն մնասմբ իւիք կ՚արդարացնէ այդ մեկնութիւնն. արդարեւ Կորիւն Մեսրոպայ ի Սամուստական քաղաքն երթն եւ ապա գրոց գիւտն պատմելէ վերջ կը շարունակէ. "Եւ ապա հրաժարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց՝ հանդերձ օգնականաւք իւրովք ի՝ջանէր ի քաղաքն Սամոսատացւոց . . . . եւ անդէն ի նմին քաղաքի գրիչ ոմն հելլէնական դպրութեան Հռոփանոս անուն գտեալ . . . .„: Սոյն վկայութենէն կրնայ հետեւիլ արդարեւ՝ թէ գրից գիւտն ի Սամոսատ տեղի ունեցած չէ. բայց չեմք կարող ըսել թէ Եդեսիոյ մէջ տեղի ունեցած ըլլայ, որպէս ենթադրեն Հ. Պարոնեան եւ Մ. Գարագաշեան։

ԺԸ. Հռոփանոսի դերն։ — Ըստ վկայութեան ժամանակակից պատմչաց՝ Հռոփանոս դեր մ՚ունեցաւ գրերու գիւտի մասին. արդարեւ Կորիւն՝ Մեսրոպայ Հռոփանոսի դիմելն պատմելով՝ կ՚ըսէ. "Որով զամենայն ընտրութիւնս նշանագրոյն զնրբագոյնսն, զկարճն, զերկայնն, զառանձինն եւ զկրկնաւորն միանգամայն յօրինեալ եւ յանկուցեալ„: Իսկ Խորենացին պատմէ. "Եւ յարուցեալ յաղօթիցն եստեղծ զնշանագիրս մեր հանդերձ Հռոփանոսիւ կերպաձեւեալ զգիրն Մեսրոպայ առ ձեռն պատրաստ՝ փոխադրելով զՀայերէն աթուրեայսն ըստ անսայթաքութեան սեղոբայից հելլէնացւոց„: Խորենացւոյն վկայութենէն այնպէս կը հասկցուի՝ թէ Հռոփանոս վարժ գեղագիր մ՚էր, եւ Մեսրոպայ գտած գրերուն վայելուչ ձեւ մը տուաւ։ Խոստովանիմ թէ չեմ կարող լաւ թափանցել Կորիւնի վկայութեան միտքն. սակայն այնպէս թուի՝ թէ հայ գրերուն զանազան դասակարգերն կը թուէ, զնրբագոյնսն, այսինքն յ եւ ը եւն. զկարճն եւ զերկարն ըսելով կ՚ակնարկէ իրարմէ աւելի կամ խիստ նոյնատեսակ հնչում ունեցող գրերն, որպէս է, պ, ֆ, — ա, ը, Ռ, — ժ, ց, յ, — գ, կ, ք, — ղ, ջ, ճ, — եւն. իսկ զառանձինն եւ կրկնաւորն բառերով կամի յիշել ւ, ռ, — ո, վ։ Վճռական չէ մեր սոյն կարծիքն, թէ մի գուցէ նրբագոյն ըսելով ՆՕՊՔ գրերն ակնարկել ուզէ, զկարճն եւ զերկարն ըսելով նմանօրինակ երկու դասակարգ գրեր, երկար ու կարճ իրենց հասակաւ,[1] եւ՝ առանձին եւ կրկնաւորն ըսելով՝ կամի ակնարկել թէ

[1] Մ. Գարագաշեան կարծէ թէ հայ գրերն ալ նման յունականին երբեմն կը բաժնուէին նուրբի, միջինի եւ թաւի, որք ապա կորսնցուցած են իրենց այդ զանազանութիւն. "այսպէս նուրբ են կ՚ըսէ պ. կ. տ. եւ կը պատասխանեն Յունաց նուրբերուն, միջին են, բ. գ. դ. եւ կը պատասխանեն Յունաց միջիններուն, թաւ են փ. ք. թ. եւ կը համապատասխանեն Յունաց թաւերուն„: Փոքր ինչ ստորեւ ղ. խ. եւ ռ տառերն կրկնակ կ՚անուանէ։ Բան մը չ՚ըսեր սակայն եղկայն եւ կարճ ու առանձին բառերն բացատրելու համար։

ոչ միայն այդ գրերու առանձին ձեւերն գրեց, այլ եւ նոցա երկու առ երկու միացեալներն որպէս ԸԷ, ԱՒ, ԱՅ, ԴԶ, ԴԶ, եւն։

Հայր Պարոնեան՝ որ Դանիէլի քով գտնուածն մի մատեան համարի, կարծէ թէ Կորիւն այդ բառերով ցոյց տալ կամի որ Հռոփանոս այդ մատենի գրերէն ընտրութիւն մ՚ըրաւ. ըսինք արդէն՝ թէ որչափ անտեղի է յանձնեալն մի գրութիւն ենթադրելն։ Ըստ մեզ Հռոփանոսի դերն եղաւ միայն վայելուչ ձեւեր տալ այդ գրերուն, եւ վերջն նոյն իսկ, ինչպէս կը վկայեն Կորիւն եւ Խորենացի, Հռոփանոս այդ գրերու գեղագրութիւնն ուսցոյց Մեսրոպայ աշակերտաց եւ ընդօրինակեց Մեսրոպայ եւ նորա օգնականաց թարգմանած Սողոմոնի առակներն։

ԺԹ. Շարք տառից. — Մեր այբուբենի գրերն յունականի շարքն ունին. աւելի ճիշդն ըսելու համար, եօթն առաջին գրերն նոյն կարգն ունին. ապա շարքն փոքր ինչ կը խանգարի. վերջին երեք գրերն կրկին կը համապատասխանեն։ Սոյն շարից նմանութիւնն կարծեցնել տուած է բազմաց՝ թէ հայ այբուբենն յունականէ ծագեալ է. այդ կարգադասումն արդէն յիշուած է ի ժամանակակից պատմիչս։ Խորենացին դանիէլեան գրերուն դասակարգումը Վահրիճի եւ Հաբէլի կը վերագրէ, եւ ապա կատարելագործեալ գրոց մասին Մեսրոպայ եւ Հռոփանոսի միւնոյն դերն կատարել կու տայ։ Անշուշտ աստի պարտիմք հետեւցնել թէ Վահրիճ եւ Հաբէլ դասակարգած էին։ Մեսրոպ եւ Սահակ պահեցին այդ շարքն, տեղ տեղ նոր գրերն զետեղելով։ Կորիւն այդ կարգադասութեան մասին ոչինչ կը յիշէ. իսկ Փարպեցին զայն միայն Մեսրոպայ վերագրէ. փոյթ չէ թէ Մեսրոպ կամ այլք տուած լինին այդ շարքն, բաւ է որ շարակարգումն այն ժամանակ եղած լինի։

Մնայ մեզ գիտնալ՝ թէ մեր գրերու ներկայ շարքն մեսրոպեա՞ն դարու շարքն է, թէ փոքր ինչ փոփոխեալ, եւ թէ մի՞

գուցէ երբեմն բոլորովին յունական տառից կարգաւ դասակարգեալ էին, եւ ապա միայն միջնադաս գրերու շարքն խանգարեցաւ:

Քաջ գիտեմք միայն թէ, մեր ներկայ այբուբենի շարքն նոյն էր եւ Հիւ դարուն, յորժամ Կոմիտաս Կաթողիկոսին վասն Սրբոց Հռիփսիմեանց գրած շարականի տողերուն առաջին գրերն մեր ներկայ այբուբենի շարքն ունէին. բայց չեմք կարող ըսել թէ Հիւ էն մինչ Հիւ դար որեւէ փոփոխութիւն եղած է թէ ոչ: Չեմք կարծեր. ինչո՞ւ փոխէին:

Ի. Գանգատք Յունաց: — Ըստ Խորենացւոյն, Յոյնք սրբատմած են թէ զնարդ Հայք վասն իւրեանց լեզուի գրի յօրինման դիմեցին Ասորւոց եւ ոչ իրենց, անշուշտ կարծելով թէ դոքա ասորական գրեր էին եւ կամ ասորի գիտուններէ յօրինեալ. ուստի եւ հրաման տուած էին երկրին կառավարչաց չթողուլ այդ գրերու ընդհանրացումն յարեւմտեան Հայս որոյ վասն Սուրբն Սահակ ստիպուեցաւ մի պատգամաւորութիւն յղել ի Կ. Պոլիս առ Կայսրն եւ Հայրապետն Կ. Պոլսոյ, որք գանգատ յայտնեցին պատգամաւորաց, թէ զնարդ "արհամարհեալ զնարտարքս, որ ի մեր լուսմ քաղաքիս՝ յԱսորեաց ոմանց խնդրէիք զնմանատից գիւտս" (Խոր.): Բայց ապա ըսելով, թէ այդ գրերն ասորական չէին այլ աստուածատուր՝, հրաման տուին որ ուսուցանեն ի Հայս: Ուստի գանգատն արդիւնք է թիւրիմացութեան, եւ ոչ թէ մի հաստատիչ փաստ է մեր այբուբենի ասորի գիտնոց գործն ըլլալուն, որպէս կարծեն ոմանք: Սոյն միջադէպ ցոյց տայ միանգամայն թէ՝ մեր տառեր յունականէ սերեալ չեն:

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼ ՀԱՅ ՏԱՌԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

"Պատմութիւն Թռթակ Հայ Թագաւորին" անուամբ մի Եթովպական առասպել՝ զոր վերջերս Պատման հրատարակեց ի Լայպցիկ, կը պարունակէ մի պատառիկ հայ տառերու գիւտի մասին, զոր համառօտեմք աստ իբր մի հետաքրքրական բան, ոչ երբեք հաւատ ընծայելով այդ անհիմն առասպելին:

Հայք, Հռովմայեցւոց վշտանալով՝ (աւելորդ է գժտութեան շարժառիթ եղող առասպելն յիշատակել աստ,) որոշեցին այլ եւս որեւէ առնչութիւն չունենալ նոցա հետ. սակայն չունենալով մինչ ցայնժամ հաւատոյ գրքեր, Հռովմայեցւոց գրքերն կը կարդային եւ իրենց քահանաներն Հռովմէն կուգային: Սոյն պակասի մասին ժողով գումարելով որոշեցին՝ որ քահանայք ի Հայոցս ընտրուին եւ աշխատուի գիր գտնել:

Թադէոս անուն մի առաքինի եւ արդար քահանայ աղօթեց վասն գրոյ գիւտի առ Աստուած, ողջոյն երեք շաբաթներ. հոգին սուրբ նմա ծանօթացոյց տասն եւ երկու գրեր, որք անբաւական էին գիրք մը գրելու. Թադէոս այս տառերն արձանագրեց եկեղեցւոյ մը քարի մը վրայ եւ մեռաւ: Մարտիրոս Եպիսկոպոսն ի խնդիր հայ տառերու խուրձ հագաւ, մոխրի վրայ նստաւ, երեք աւուրց ծոմապահութենէ վերջն՝ 42 անգամ աղօթեց լալով եւ հեծելով. Աստուած լսեց նորա ձայնն եւ յղեց իւր հրեշտակն որ նմա ուսոյց տասն այլ գրեր՝, եւ ըսաւ. "Գնա բարդէ՝ Թադէոս քահանային գտած տասն եւ երկու գրերուն վրայ, որով կ'ամբողջանայ այբբենարանն, եւ կ'ունենաս քսան եւ երկու տառ, որք բաւական են": Մարտիրոս կատարեց Աստուծոյ հրեշտակին ըսածն եւ այսպէս ամբողջացաւ հայ այբբենարանն: Սոյն գրերով գրուեցան հին եւ նոր կտակարաններն, եւ Հայք ուրախ եղան այսպէս Հռովմէն բոլորովին զատուելնուն, եւն:

ՅԱՆԿ ԱՆՈՒԱՆՑ ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐԱԶԳԻ ՊԱՏՄՈՒԱՆՑ ԵՒ ՀԵՂԻՆԱԿԱՑ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՂԱՑ ԳՈՐԾՈՑՍ

ՀԱՅԱԶԳԻ ՀԵՂԻՆԱԿՔ

1. Ագաթանգեղեայ Պատմ. 1835 Վենետիկ, էջ 89—90 եւ 140.
2. Ալիշան — Յուշիկք, 1869 Վենետիկ, Հատ. Ա. էջ 324.
3. Աստապատցի Աբրահամ վարդապետ — "Ներբողեան սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի„ 1807 ի Կ.Պոլիս, տպ. Յովհաննէսեան Պողոսի։
4. Ասողիկ Ստեփաննոս Տարօնեցի — Տիեզերական Պատմութիւն, Պետերբուրգ 1882 եւ 1885, Գիրք Բ. Գլուխ Զ.
5. Բիւզանդացի Փաւստոս — 1832 Վենետիկ. էջ 114.
6. Գանձակեցի Կիրակոս Վարդապետ — Համառօտ Պատմութիւն Ժամանակաց ի Սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ցյետին աւուրս թուացեալ (1265) — 1865 Վենետիկ, էջ 15—20.
7. Գանձարան — յիշատակեալ Զարբանելեանէ.
8. Գարագաշեան Մ. — Պատմութիւն Հայ դպրութեան — Գէր, "Ծաղիկ մանկանց„ հանդէս, 1891 էջ 204.
9. Գրիգոր Մագիստրոս — յիշատակեալ ի Պատկանեանէ.
10. Զարբանելեան — Պատմութիւն Հայ մատենագրութեան Բ. տիպ. 1886 Վենետիկ, Հատոր Ա էջ 10—57.
11. Էմին — Emine — De l'Alphabet Arménien (Trad. par Evariste Prud'homme) Revue de l'Orient 1865 page 439—467.
12. Այս յօդուածի բնագիրն Ռուսերէն գրուած է եւ հրատարակուած է Էմինի Խորենացւոյ պատմութեան ի Ռուսթարգմանութեան իրբ չորրորդ յաւելուած։
13. Ինճիճեան — Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, Վենետիկ 1835, Հատոր Գ. էջ 70—80.
14. Խորենացի Մովսէս — Ազգային Պատմութիւն, Վենետիկ 1865, Գիրք Գ. գլուխ խէ, խթ, ծբ, ծգ, ծդ, ծէ, ծը, կ, կա, կէ։
15. Կաղանկայտուացի Մովսէս — Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, 1860 Մոսկուա, Հատոր Ա. գլուխ իէ։
16. Կորիւն Վարդապետ, — Պատմութիւն վարուց եւ մահուան Սրբոյն Մեսրոպայ, 1833 Վենետիկ.
17. Կայսերաց — Յիշատակեալ ի Զարբանելեանէ.
18. Յայսմաւուրք — Կ.Պոլիս 1733 — Ընթերցուած Փետրվար 19 եւ Մահեկի Ժ Գ.
19. Յովհաննէս Կաթողիկոս — Պատմութիւն, Մոսկվա 1853 էջ 32.
20. Յարութիւնեանց Խաչակ — Հայոց Գիրք, Թիֆլիզ 1892.
21. Շնորհալի Ներսէս — Վիպասանութիւն, Վենետիկ 1830 էջ 533—34.

22. Ոսկեփորիկ — ձեռագիր — Coll. des hist. arm. anc. et mod. V. Langlois 1859 Paris. Tom. II. Page 7—8; Journal Asiatique 1867 page 199—200 (E. Prud'homme) — "Բազմավէպ„ 1887 էջ 197։
23. Չամչեան. Պատմութիւն Հայոց 1784, Վենետիկ Հատ. Ա. էջ 755.
24. Հ. Պարոնեան — Հայկական Նշանագիրք, "Երկրագունտ„ հանդէս. 1884 Կ.Պոլիս, Յունիսէն մինչ ցվերջ 1885 տարւոյ։
25. Պատկանեան — Patganian — Recherche sur la formation de la langue Arménienne (Trad. par E. Prud'homme) Journal Asiatique 1870 page 148—151.
26. Սամուէլ Պատմիչ — ձեռագիր օրինակ Ազգային մատենադարանին Ֆրանսացւոց ի Փարիզ — Վերջերս տպեալ է Էջմիածին.
27. Հ. Սարգիսեան — Տեսութիւն տառագարձութեան խնդրոյն եւ Հայերէն նշանագրաց վերայ — "Բազմավէպ„ 1889 էջ 27—36.
28. Վարդան Վարդապետ — Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, 1862 Վենետիկ, էջ 49—52.
29. Փարպեցի Ղազար — Ազգային Պատմութիւն, 1873 Վենետիկ, Գլ. Ժ. Ժա. Ժբ.

ՕՏԱՐԱԶԳԻ ՀԵՂԻՆԱԿՔ

1. Bachmann — Aethiopische Lesestücke, Leipzig, 1893. S. 1—7.
2. Berger Ph. — Histoire de l'écriture dans l'antiquité, 1891 Paris, page 126 (tableau) et 298.
3. Bopp. — Gram. comparé — traduit en français — Tom. I, page 402—411.
4. Boré E. — De l'action directe et puissante de christianisme sur la société arménienne — Journal Asiatique 1836 page 214 Nota.
5. Dulaurier — Journal Asiatique 1870 page 149 Nota.
6. Faulmann K. — Illustrirte Geschichte der Schrift. 1880 Wien, Pest, Leipzig S. 499—501.
7. Gardthausen V. — Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift. 1876 Zeitschrift. d. d. morg. Gesellschaft S. 74.
8. Hübschmann H. — Ueber Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen 1876, Zeitschrift d. d. morg. Gesellschaft. Band 30. S. 62—64.
9. Klaproth — Aperçu de l'origine des divers écriture de l'ancien monde 1832 Paris page 68—71.
10. Kopp. Frd. — Bilder und Schriften der Vorzeit. Band II. S. 361—367.
11. Lagard Paul de. — Analyse et critique d'une brochure de Hübschmann Göttinger gelehrte Anzeigen 1883. S. 281.
12. Lagard Paul de — Gesammelte Abhandlungen, Leipzig. 1866. S. IX.
13. Langlois V. — Coll. des histor. arméniens, 1867 Paris, Vol. I. p. 4—7.
14. Langlois V. — Numismatique de l'Arménie, 1859 Paris, Londre Page XIV—XVII et 4.
15. Lenormant. — Essai sur la propagation de l'Alphabet Phénicien dans l'ancien monde, Paris 1872. Vol. I. page 192, tableau I.
16. Le Vaillant de Florival — Traduction de Moïs de Korene, Paris, page VII.
17. Maury Alfrede. — Les origines de l'écriture, Revue de deux Mondes 1. Sept. 1875 page 159—160.
18. Müller F. — Ueber den Ursprung der armenischen Schrift. Sitzungsberichte der phil. hist. Cl. der kais. Akademie der Wissenschaften. 1864. Band 48. S. 431—439.

19. Müller F. — Zur Geschichte der armenischen Schrift. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 1888 Wien. S. 245—248. — Այս յօդուածի թարգմանութիւնն տես "Հանդէս Ամսօրեայ„ 1889 էջ 86—87.

20. Müller F. — Zur Geschichte der armenischen Schrift. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. 1890 Wien. S. 284—288. — Այս յօդուածի թարգմանութիւնն տես "Հանդէս Ամսօրեայ„ 1891 էջ 68—70.

21. Müller F. — Ueber den Ursprung der Vocalzeichen der armenischen Schrift: W Z K M 1894, Heft II, p. 155—160. — Այս յօդուածի թարգմանութիւնն տես "Հանդէս Ամսօրեայ„ 1894 օգոստ. էջ 244—246.

22. Neumann — Mémoire sur la vie et sur les ouvrages de Davide Philosophe Arménien de V. Siècle etc. Journal Asiatique 1829 page 49 et suivants.

23. Nouveau traité de Diplomatique par deux religieux Benedictins. Paris. 1748 Tome I, page 703 Tableau XIII et page 709.

24. Petermann — Grammatica linguae armeniacae. 1837 Berlini pag. 3.

25. Philostrati de Vita Appollonii Tyanei Liber II caput I.

26. St. Martin. Histoire du Bas empire par Lebeau. 1826 Paris. Vol. V. p. 320—327.

27. Schroederi Joh. Joachimi — Արամեան լեզուի գանձ կամ Thesaurus linguae armenicae. 1711 Amsterdami — Disertatio. page 33.

28. Tayler J. — The alphabet 1883, London Vol. II. page 236 et 268—284.

ՑԱՆԿ ՆԻՒԹՈՑ

էջ

Յառաջաբան . . . . . Ե

ՄԱՍՆ Ա. Կենսագրութիւն Մեսրոպայ Մաշտոցի եւ պատմութիւն գիւտի հայ տառից 1

ՄԱՍՆ Բ. Լուսաբանութիւն տառից գիւտի պատմութեան մթին մասանց 7

Ա. Հայք յառաջ քան զՄեսրոպ գիր եւ գրականութիւն ունեցած են 7

Բ. Ե՞րբ եւ ինչո՞ւ բարձի թողի եղան ազգային գրերն 10

Գ. Դանիէլեան գրերն հայկական վաղեմի գրե՞րն էին 11

Դ. Ո՞ւր էր Դանիէլ 13

Ե. Դանիէլի, Հարէլի եւ Վահրիճի դերերն 13

Զ. Դանիէլ գրի ցա՞նկ յանձնեց թէ գիրք 14

Է. Ի՞նչ էր անբաւականութիւնն դանիէլեան նշանագրաց . . . 14

Ը. Դանիէլեան գրերն ձայնաւոր պարունակէ՞ն 16

Թ. Քանի՞ հատ եւ ո՞րք էին դանիէլեան գրերն եւ ուստի՞ ծագեալ 17

Ժ. Սահակ եւ Մեսրոպ դանիէլեան գրերու վրայ որեւէ փոփոխութիւն ըրի՞ն 25

ԺԱ. Մեսրոպ ամբողջացո՞ց դանիէլեան գրերն, թէ զայնս թողլով նորերը յօրինեց 25

ԺԲ. Ճանապարհորդութիւն Մեսրոպայ առ ի խնդիր պակասեալ տառից 26

ԺԳ. Ի՞նչ կ'որոնէր Մեսրոպ յԱսորիս 27

ԺԴ. Նախնիք ո՞րպէս բաւականանային այդ գրերով 29

ԺԵ. Գիւտ պակասեալ տառից 29

ԺԶ. Ծնունդ պակասեալ տառից 31

ԺԷ. Վայր գիւտի նշանագրաց 33

ԺԸ. Հռոփանոսի դերն 34

ԺԹ. Շարք տառից 35

Ի. Գանգատք Յունաց 36

Յաւելուած — Եթովպական առասպել Հայ տառերու գիւտի մասին . . 37

Ցանկ անուանց Հայ եւ օտարազգի պատմչաց եւ հեղինակաց առաջնորդողաց գործոյս 38

5008-5012

2018

<< Ազգային գրադարան
NL0030828

<< Ազգային գրադարան
NL0030827

<< Ազգային գրադարան
NL0030826

<< Ազգային գրադարան
NL0030825

<< Ազգային գրադարան
NL0030824

<< Ազգային գրադարան
NL0030823

64ԿՏ.

7-86